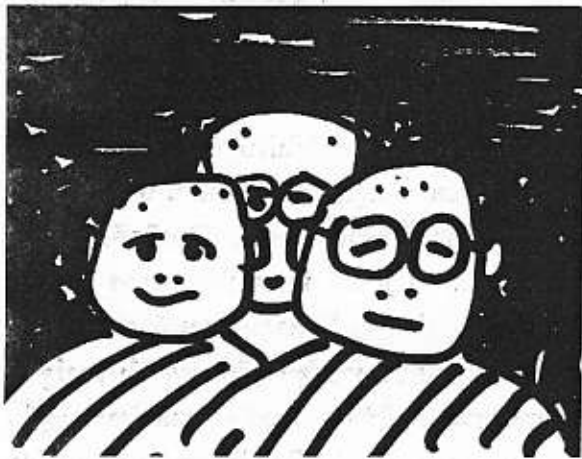

บทบาททางการเมืองของพระสงฆ์

พระมหาวิชัย ผลเจริญ

เกริ่นนำ

พระสงฆ์คือบุคคลที่ทำหน้าที่ศึกษา ปฏิบัติ และเผยแผ่ธรรมในพุทธศาสนา มีสถานภาพเป็นสมาชิกในสถาบันหนึ่งที่ทำหน้าที่เพื่อส่วนรวม ในฐานะที่ศาสนาเป็นสถาบันทางสังคมที่มีความสำคัญสถาบันหนึ่ง สังคมย่อมคาดหวังให้พระสงฆ์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของสถาบันมีบทบาทในการเกื้อกูลสังคมด้วย พระสงฆ์จะมีบทบาทอย่างไรในสังคมนั้นขึ้นอยู่กับว่าพระสงฆ์มีสถานภาพอย่างไรด้วย หากพระสงฆ์เข้าใจชัดเจนถึงสถานภาพของตนว่ามีสถานภาพอย่างไร พระสงฆ์ย่อมสามารถแสดงบทบาทนั้นได้อย่างถูกต้องเหมาะสม แต่โดยทั่วไป คนเรามีได้มีเพียงสถานภาพเดียว หากแต่มีหลายสถานภาพในเวลาเดียวกันได้ด้วย คนเราจึงมีบทบาทต่างกันไปใน

สถานภาพนั้นๆ พระสงฆ์ก็เช่นกัน ที่ต้องมีหลายสถานภาพในเวลาเดียวกัน เช่น เป็นพลเมืองของประเทศ เป็นบุคลากรของสถาบันศาสนา เป็นต้น ในทางการเมืองพระสงฆ์ก็มีความเกี่ยวข้องกับรัฐ มีความเกี่ยวข้องกับข้าราชการที่เป็นกลไกของรัฐ ดังนั้น พระสงฆ์ก็ต้องมีบทบาททางการเมืองด้วย แต่บทบาททางการเมืองที่เหมาะสมที่พระสงฆ์ควรแสดงนั้นเป็นอย่างไร เราจำเป็นต้องให้คำจำกัดความของคำว่า “การเมือง” ก่อนว่ามีความหมายครอบคลุมแค่ไหนและต้องดูหลักการในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองด้วยว่าเป็นอย่างไร โดยควรย้อนดูไปถึงสมัยพุทธกาล เพื่อศึกษาถึงหลักการในการเกี่ยวข้องที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสแสดงไว้ และศึกษาบทบาทในด้านนี้ของพระองค์ด้วย

ความหมายของ “การเมือง”

นักรัฐศาสตร์หลายท่านได้ให้คำจำกัดความของคำว่า “การเมือง” แตกต่างกันไป แต่คำจำกัดความที่เห็นว่าเหมาะสม คือคำจำกัดความของเจ. โรแลนด์ เพนน็อก และเดวิด วี. สมิธ ซึ่งทั้งสองท่านได้ให้คำจำกัดความไว้ว่า การเมืองคือทุกสิ่งทุกอย่างที่เกี่ยวข้องกับอำนาจสถาบัน และองค์กรในสังคม ที่ได้รับการยอมรับว่ามีอำนาจในการสถาปนาและดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยของสังคม ทำให้จุดประสงค์ร่วมของคนในสังคมบังเกิดผลขึ้นมา และประนีประนอมความคิดที่แตกต่างกันของคนในสังคม^๑

ตามคำจำกัดความข้างต้นนี้ เราจะพิจารณาถึงหลักการในการเกี่ยวข้องกับการเมือง และบทบาทของพระพุทธเจ้าในการเกี่ยวข้องกับการเมือง เพื่อพิจารณาหาแนวทางที่เหมาะสมในการเกี่ยวข้องกับการเมืองของพระสงฆ์ไทยต่อไป

ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพระพุทธศาสนาในสมัยพุทธกาล

รัฐในสมัยพุทธกาลมีระบอบการเมืองการปกครองที่แตกต่างกันไป บางรัฐปกครองแบบราชาธิปไตยมีพระราชาเป็นประมุข บางรัฐปกครองในระบอบสามัคคีธรรม ในขณะที่บางรัฐก็อยู่ภายใต้การปกครองของรัฐอื่น เมื่อพระพุทธเจ้าทรงเข้าไปเกี่ยวข้องกันกับรัฐต่าง ๆ พระองค์ได้ทรงแนะนำหลักธรรมที่รัฐนั้น ๆ จะนำไปใช้ได้เหมาะสมภายใต้การปกครองในระบอบนั้น ๆ เราจึงเห็นได้ว่ารัฐใดปกครองโดยพระราชา พระองค์ก็ทรงแนะนำให้ผู้ปกครองในรัฐนั้นมีคุณธรรมสำหรับพระราชา ๑๐ ประการ คือให้พระราชาได้เป็นผู้ให้สิ่งต่าง ๆ เพื่ออนุเคราะห์ราษฎร มีศีล เสียสละ ซื่อสัตย์ พากเพียร มีเหตุผลไม่เกรี้ยวกราด ไม่กดขี่ราษฎร อดทน และไม่ประพฤติดีความจากหลักคุณงามความดีความถูกต้อง นอกจากนี้ พระราชายังจะต้องปฏิบัติหน้าที่ที่จำเป็นอื่น ๆ อีก เช่น ต้องบำเพ็ญจักรวรรดิวัตร ๕ ประการ และราชสังคหวัตถุอีก ๕ ประการ ในการปฏิบัติหน้าที่ก็ต้องไม่มีความลำเอียง อันเนื่องมาจากความรัก ความเกลียดชัง ความหลงใหลจริง และความขลาดกลัวด้วย^๒ ส่วนรัฐใดที่ปกครองด้วยระบอบสามัคคีธรรม พระองค์ก็ทรงแนะนำให้ผู้นำหลัก อปริหานิยธรรม ๗ ประการไปใช้ คือต้องประชุมกันเป็นประจำ เมื่อประชุม เลิกประชุม หรือทำกิจการงานอะไรก็ต้องมีความพร้อมเพรียงกัน ไม่บัญญัติกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ตามอำเภอใจ และไม่ล้มล้างกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่ได้บัญญัติไว้ ให้เกียรติเคารพนับถือผู้มีประสพการณ์ คัมภีระกุศลธรรม บุชาสิกการะเจติย ปุชนียสถาน และอนุสาวรีย์ และปกป้องคุ้มครองบรรพชิตผู้มีศีล การปกครองในระบอบนี้ พลเมืองของรัฐจำเป็นจะต้องรู้หลัก

อธิปไตย ๓ ประการคืออัตตาธิปไตย การถือตนเป็นใหญ่ โลกาธิปไตย การถือโลกเป็นใหญ่ และธรรมาธิปไตย การถือธรรมคือความถูกต้องเป็นใหญ่^๓ โดยพยายามหลีกเลี่ยงการเอาตนเองหรือคนส่วนมากเป็นที่ตั้ง แต่ให้ความสำคัญกับความถูกต้องตั้งมาก่อนเสมอ การปกครองในรัฐนั้นจึงจะนำมาซึ่งความสงบสุขแก่ประชาชนในรัฐได้อย่างแท้จริง

จะเห็นได้ว่าบทบาทหลักในทางการเมืองของพระสงฆ์คือการสั่งสอนสมาชิกของสังคมในระบอบการเมืองที่แตกต่างกันให้ได้นำหลักธรรมที่เหมาะสมกับระบอบการเมืองนั้น ๆ ไปใช้ให้เกิดประโยชน์สุขอย่างแท้จริง โดยไม่เข้าไปก้าวก่ายแทรกแซงกิจการภายในของรัฐโดยไม่จำเป็น เช่น ในพระวินัยก็มีบทบัญญัติห้ามพระภิกษุไปดูองทัพบกที่กำลังไปรบ ห้ามพักอยู่ในกองทัพบกเกิน ๓ คืน และห้ามดูการรบกัน เป็นต้น หากภิกษุรูปใดละเมิดบทบัญญัติเหล่านี้ ก็ต้องอาบัติปาจิตตีย์^๔ เรื่องการบวชก็มีบทบัญญัติห้ามบวชให้ข้าราชการ หากยังมิได้รับอนุญาตจากรัฐ^๕ หากพระสงฆ์มีความจำเป็นที่จะต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกันกับรัฐหรือกิจการภายในของรัฐ ก็ต้องพยายามไม่ก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ตนและผู้อื่น รวมทั้งส่วนรวม ทั้งนี้ต้องยึดหลักการเพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชนเป็นสำคัญ

ในส่วนของรัฐนั้น ก็มีหน้าที่ในการให้ความปกป้องคุ้มครองและอุปถัมภ์บำรุงศาสนา หน้าที่ประการนี้มีปรากฏอยู่ทั่วไปในพระไตรปิฎก เช่น เรื่องที่มีโจรคนหนึ่งชื่อองคฺลิมาลเข้ามาบวชในพุทธศาสนา ขณะนั้นพระเจ้าปเสนทิโกศลซึ่งเป็นพระราชาปกครองรัฐโกศล เสด็จออกไปเพื่อจะทรงปราบโจรคนนี้ ได้ทรงแวะเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า เมื่อทราบบ้างองคฺลิมาลได้บวชเป็นพระภิกษุ มีศีล ประพฤติพรหมจรรย์แล้ว พระองค์ก็ทรงถือเป็นหน้าที่ที่จะต้องทรงให้การปกป้องคุ้มครองและเคารพนับถือพระองคฺลิมาล ซึ่งแม้จะเคยเป็นโจรมาก่อนก็ตาม^๖ นอกจากหน้าที่ในการปกป้องคุ้มครองและอุปถัมภ์บำรุงศาสนาแล้ว หน้าที่ในการเข้าไปรักษาหาจริยธรรม การ

พิธีกรรม และการนำหลักธรรมจากศาสนาไปใช้เพื่อความสงบสุขในสังคม ก็เป็นหน้าที่ที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งของผู้ปกครอง”

บทบาททางการเมืองของพระพุทธเจ้า

พระพุทธเจ้าทรงใช้เวลาในการประกาศพระศาสนา นานถึง ๔๕ ปี พระองค์เสด็จไปและประทับอยู่ในหลายรัฐ ทรงเกี่ยวข้องกับผู้ปกครองในรัฐต่างๆ มากมาย บทบาทของพระองค์ในด้านนี้จึงมีหลากหลาย อาจจำแนกได้ดังนี้

๑. บทบาทในการสอนธรรมที่เหมาะสมสำหรับนักปกครองและสมาชิกของรัฐตั้งที่กล่าวข้างต้นแล้ว พระองค์ทรงยึดถือประโยชน์สุข ที่จะเกิดขึ้นกับประชาชน ซึ่งแม้จะอยู่ในระบอบการปกครองที่แตกต่างกันก็ตาม ก็สามารถประสมกับความสงบสุขได้หากได้นำหลักธรรมที่เหมาะสมกับระบอบการปกครองนั้นๆ ไปปฏิบัติ หลักธรรมบางหลักนั้นสามารถนำไปปฏิบัติได้ไม่ว่าจะอยู่ภายใต้ระบอบการปกครองแบบใดก็ตาม เช่น หลักอริยปัตติ ๓ ประการ เป็นหลักธรรมที่ทรงสอนให้สมาชิกของรัฐเห็นความสำคัญของความถูกต้องดีงามมากกว่าจะยึดตนเองหรือเสียงส่วนมากซึ่งบางทีก็ไม่ถูกต้องเป็นสำคัญ

๒. บทบาทในการเป็นที่ปรึกษาของผู้ปกครอง มีบ่อยครั้งที่ผู้ปกครองมาปรึกษาพระองค์ในการบริหารประเทศ รวมทั้งเรื่องอื่นๆ ด้วย พระราชาที่นิยมไปปรึกษาพระองค์ก็มีพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าปเสนทิโกศล และพระเจ้าอชาตศัตรู เป็นต้น นอกจากนี้ก็มีราชกุมาร เช่น โพธิราชกุมาร อภัยราชกุมาร เป็นต้น มีพราหมณ์ซึ่งเป็นที่ปรึกษาของผู้ปกครองเช่น วิศวการพราหมณ์ เป็นต้น ได้เข้าเฝ้าพระองค์ พระองค์ก็ทรงให้คำแนะนำตามความเหมาะสม^๔

๓. บทบาทในการเข้าไปไกล่เกลี่ยความขัดแย้งระหว่างรัฐ ในสมัยพุทธกาล มีเรื่องราวความขัดแย้งเรื่องน้ำระหว่างแคว้นศากยะและแคว้นโกศล ประชาชนทั้ง ๒ แคว้นได้อาศัยน้ำในแม่น้ำโรหิณีในการทำเกษตรกรรม

ต่อมาเกิดภัยแล้ง จึงเกิดความต้องการที่จะนำน้ำในแม่น้ำไปใช้เฉพาะฝ่ายตน ความขัดแย้งลุกลามไปจนถึงขั้นเตรียมทำสงครามกัน พระองค์จึงตัดสินพระทัยเข้าแทรกแซงจนสามารถระงับความขัดแย้งได้ โดยทรงตั้งคำถามให้ทั้งสองฝ่ายคิดถึงคุณค่าที่ตนยึดถือว่าน้ำกับกษัตริย์อะไรมีคุณค่ามากกว่ากัน การที่พระองค์ทรงสามารถระงับความขัดแย้งได้นี้ เนื่องจากพระองค์ทรงเข้าใจปัญหาอย่างชัดเจน นั่นคือทรงมีปัญญา และทรงอาศัยความกรุณาเป็นที่ตั้ง เพราะทรงมีคุณธรรมทั้ง ๒ ประการนี้เอง จึงทรงเห็นว่าควรเข้าไปไกล่เกลี่ย และเรื่องนั้นเป็นเรื่องที่สามารถไกล่เกลี่ยให้ยุติลงด้วยดีได้^๕

๔. บทบาทในการยับยั้งสงคราม พระพุทธเจ้าทรงทราบข่าวพระเจ้าวิฑูทกะทรงมีความอาฆาตพยาบาทต้องการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ชาวศากยะ จึงเสด็จออกไปประทับในที่โคนต้นไม้ เพื่อยับยั้งมิให้พระเจ้าวิฑูทกะได้ยกทัพไปตีเมืองกบิลพัสดุ์ พระองค์ทรงทำเช่นนี้ถึง ๓ ครั้ง แต่เมื่อทรงเห็นว่าเป็นเรื่องของกรรมเก่าอันมีอาฆาตได้ ในครั้งที่ ๔ พระองค์จึงมิได้เสด็จไปยับยั้ง ชาวศากยะจึงถูกฆ่าเป็นจำนวนมาก^๖ บทบาทนี้พระองค์ทรงทำไปด้วยความกรุณาในพระญาติ เป็นการบำเพ็ญญัตตกิริยา

๕. บทบาทในการเข้าไปเฝ้าอำนวยประโยชน์แก่ราชตระกูล ในกรณีนี้ ทรงเข้าไปช่วยเหลือด้วยความกรุณาเป็นรายๆ ไป เช่นในคราวที่พระองค์เสด็จไปยังกรุงกบิลพัสดุ์ ราชกุมารได้เข้าไปทูลขอราชสมบัติ แต่พระองค์กลับตรัสสั่งให้พระสาวิตรีจัดการบรรพชาให้แก่ราชกุมาร^๗ หรือในการที่ทรงใช้กุศโลบายทำให้นันทกุมารยอมบวช ทั้งๆ ที่นันทกุมารกำลังจะเข้าพิธีวิวาห์มงคล จนในที่สุดพระนันทก็ได้บรรลุนิพพาน^๘ การที่ทรงแสดงบทบาทเช่นนี้ พระองค์ย่อมทราบดีว่าผลที่เกิดขึ้นจะเป็นอย่างไร แม้จะมีผู้ไม่พอใจอยู่บ้าง แต่ประโยชน์ที่เกิดขึ้นย่อมมีมากกว่าเสมอ

๖. บทบาทในการเข้าไประงับอาชญากรรมอันอาจจะเกิดขึ้นต่อไป เห็นได้ในกรณีที่พระองค์เสด็จไปโปรดองคุลิมาล ซึ่งเป็นโจรที่ไล่ฆ่ามนุษย์เอาน้ำดื่มมา

ร้อยเป็นพวงมาลัย ทรงสามารถทำให้องค์ลีลามเลื่อมใส จนกราบทูลขอบวช ในที่สุดก็ได้บรรลุอรหัตผล^{๓๓} บทบาทของพระองค์ในกรณีนี้ เป็นการเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมือง เพราะองค์ลีลานั้นเป็นโจรที่ก่อความเดือดร้อนให้แก่ประชาชนในแคว้นโกศล จนพระราชาในแคว้นนั้นคือพระเจ้าปเสนทิโกศลเตรียมยกทัพออกไปปราบอยู่แล้ว พระองค์ทรงแวะเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า จึงทรงทราบว่าสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงปราบโจรโดยใช้ “ธรรม” นั้น มีประสิทธิภาพและประสิทธิผลมากกว่า ในกรณีนี้หากพระพุทธเจ้าไม่ทรงเข้าไปเกี่ยวข้องขององค์ลีลา อาจประกอบอาชญากรรมร้ายแรงถึงขั้นฆ่ามารดาของตน ก็เป็นไปได้

บทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ในสมัยพุทธกาล

ในสมัยพุทธกาล มีพระสงฆ์ที่ทำหน้าที่เผยแพร่ศาสนาอยู่เป็นจำนวนมาก ท่านเหล่านั้น มีอยู่มากมายที่ต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับผู้ปกครองในรัฐต่าง ๆ บางท่านเข้าไปเกี่ยวข้องโดยทำประโยชน์ให้ทั้งแก่รัฐและพระศาสนา ขณะเดียวกันก็มีบางท่านที่ก่อให้เกิดผลเสียแก่รัฐและพระศาสนา ในที่นี้จึงขอแบ่งบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ในสมัยพุทธกาลออกเป็น ๒ ด้าน คือบทบาทในเชิงบวกและบทบาทในเชิงลบ

๑. บทบาทในเชิงบวก คือบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ที่ก่อให้เกิดประโยชน์สุขแก่รัฐและพระศาสนา เป็นบทบาทที่สร้างสรรค์สังคม ที่ผู้รัฐสรรเสริญว่าดีงาม

๑.๑ บทบาทในการชักนำพระราชาให้หันมาสนใจพระศาสนา เช่นพระมหากัจจายนะ ได้ทำให้พระเจ้าจันทปัชชิตและชาวเมืองอุชเชนีเลื่อมใสหันมานับถือพุทธศาสนา โดยเหตุที่ท่านเคยเป็นโรหิตของพระเจ้าจันทปัชชิต ท่านจึงสามารถชักนำพระราชาและชาวเมืองให้หันมานับถือพุทธศาสนาได้โดยไม่ยากนัก^{๓๔} พระรัฐบาลได้ตอบคำถามของพระเจ้าโกรพยะขณะทีพระองค์เสด็จประพาสอุททยานแล้วทอดพระเนตรเห็นท่าน การตอบคำถามนั้นแม้จะตอบถึงสาเหตุที่ทำให้ท่านออก

บวช แต่คำตอบนั้นก็ยังเป็นคำตอบที่มุ่งไปยังสิ่งที่เป็นเรื่องจริงของชีวิต ทำให้พระเจ้าโกรพยะทรงเข้าใจและเลื่อมใส^{๓๕} และพระกุมารสัสสปะได้สนทนาในเชิงโต้เถียงกับพระเจ้าปายาสี จนพระองค์ทรงยอมจำนนด้วยเหตุผลของพระเถระและประกาศพระองค์เป็นพุทธมามกะ ทั้งทรงได้ถามถึงวิธีบูชาบุญ พระเถระก็แนะนำให้บูชาโดยไม่ต้องมีการฆ่าสัตว์ พระองค์ก็ปฏิบัติตามและทรงทำการสังคัมภีระห่มมากขึ้นตามลำดับ^{๓๖}

๑.๒ บทบาททางการเมือง พุทธกาฬุทายี ก่อนบวชเป็นอำมาตย์ในกรุงกบิลพัสดุ์ มีความคุ้นเคยกับพระพุทธเจ้าเป็นอย่างดี ได้รับพระบรมราชโองการจากพระเจ้าสุทโธทนะให้ไปทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปยังกรุงกบิลพัสดุ์ หลังจากที่อำมาตย์คนอื่น ๆ พร้อมทั้งบริวารได้ทูลเชิญแล้วถึง ๙ ชุด แต่มิได้กลับมาแจ้งข่าวท่านไปเป็นชุดที่ ๑๐ ท่านได้ทูลลาบวชด้วย เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว ท่านก็พาบริวารเดินทางไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้ฟังธรรมจนได้บรรลุอรหัตผล ต่อมาเมื่อท่านเห็นว่าถึงเวลาที่สมควรที่จะทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้า ท่านก็ใช้ความสามารถทางการเมืองที่มีอยู่แต่งคาถา ๖๐ บท พรรณนาถึงหนทางที่จะดำเนินไปยังกรุงกบิลพัสดุ์ และสามารถทำให้พระองค์เสด็จไปยังกรุงกบิลพัสดุ์พร้อมทั้งภิกษุสงฆ์จำนวนมากได้ โดยท่านได้เดินทางล่วงหน้าไปก่อนเพื่อแจ้งข่าวท่านให้พระเจ้าสุทโธทนะทรงทราบ การเสด็จไปกรุงกบิลพัสดุ์ในครั้งนี้ พระพุทธเจ้าทรงชักนำพระราชาและพระประยูรญาติ พร้อมทั้งประชาชนในเมืองนั้น ให้หันมานับถือพุทธศาสนาได้เป็นจำนวนมาก^{๓๗}

๒. บทบาทในเชิงลบ เป็นบทบาทของพระสงฆ์ที่เข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมือง จนเป็นผลเสียแก่รัฐ หรือแก่พระศาสนา เป็นที่ติฉินนินทาของประชาชนทั่วไป

๒.๑ บทบาทของพระเวททัต พระเวททัตเดิมเป็นเจ้าชายในโกสิยวงศ์ เมื่อบวชเข้ามาแล้ว สนใจในเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์ มีความสามารถในการใช้ฤทธิ์ แต่ใช้ไป

ในทางทำลายเสียเป็นส่วนใหญ่ ได้พยายามลักลอบปลงพระชนม์พระพุทธเจ้าหลายครั้ง แต่ก็ไม่เคยสำเร็จ เป็นผู้ที่ใฝ่ในอำนาจมากได้คบคิดกับพระเจ้าอชาตศัตรูวางแผนเพื่อความเป็นใหญ่ ยุยงให้พระเจ้าอชาตศัตรูปลงพระชนม์พระเจ้าพิมพิสารซึ่งเป็นพระราชบิดาของพระองค์ เพื่อให้พระองค์ได้เป็นพระราชบิดาเสียเอง^{๑๘} การเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองในลักษณะนี้ของพระเวทัตถ เป็นบทบาทในเชิงลบ ก่อให้เกิดผลเสียทั้งแก่รัฐและพระศาสนา

๒.๒ บทบาทของพระอัครพคฺคีย์ พระอัครพคฺคีย์เป็นชื่อของกลุ่มพระภิกษุกลุ่มหนึ่ง ในกลุ่มนี้มีสมาชิกรวม ๖ รูป เป็นกลุ่มพระสงฆ์ที่มักจะทำความเสื่อมเสียแก่พระศาสนาจนถูกประชาชนทั่วไปติฉินนินทาอยู่เสมอ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการเมือง พระสงฆ์กลุ่มนี้ได้เข้าไปดูกองทัพบกที่กำลังเดินทางไปสู่สมรภูมิได้เข้าไปพักค้างคืนอยู่ในกองทัพบก ๓ คืน และได้ไปดูการเตรียมพล การสวนสนามของทหาร จนมีประชาชนตำหนิติเตียน เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติสิกขาบทเกี่ยวกับเรื่องเหล่านี้ไว้^{๑๙}

บทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ไทยในสมัยสุโขทัย

สมัยสุโขทัยเป็นสมัยที่ประเทศไทยมีความเจริญรุ่งเรืองเนื่องจากพระมหากษัตริย์เป็นผู้ปกครองที่ทรงธรรม มีความรู้ความสามารถ ประกอบกับการที่ทรัพยากรธรรมชาติยังอุดมสมบูรณ์ พุทธศาสนาในยุคนั้นก็เจริญรุ่งเรืองด้วยเช่นกัน พระสงฆ์ได้ศึกษา ปฏิบัติ และเผยแผ่ธรรม ก่อให้เกิดความสงบสุขแก่ประชาชนทั่วไป บทบาทของพระสงฆ์ในทางการเมืองในสมัยนี้ เป็นบทบาทที่พระสงฆ์ได้เข้าไปเกี่ยวข้องกันองค์พระมหากษัตริย์ และบทบาทในการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างเมืองต่างๆ โดยใช้พุทธศาสนาเป็นสื่อกลางที่สำคัญ

๑. บทบาทในการถวายความรู้แด่พระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์ในสมัยสุโขทัยที่ทรงสนพระทัยในพุทธศาสนาเป็นพิเศษคือพ่อขุนรามคำแหงมหาราชและพระเจ้าลิไท ทั้งสองพระองค์นอกจากจะทรงสนพระทัย

ศึกษา ปฏิบัติธรรมด้วยพระองค์เองแล้ว ยังเสด็จไปเยี่ยมเยียนและศึกษาหาความรู้โดยการปรึกษากับพระสงฆ์อยู่เสมอ โดยเฉพาะพระเจ้าลิไทนั้นได้ทรงพระราชนิพนธ์ “ไตรภูมิพระร่วง” หรือ “เตภูมิกถา” ขึ้น ซึ่งเป็นผลงานที่ทรงประมวลจากสาระในคัมภีร์บาลิกว่า ๓๐ คัมภีร์ ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์พิเศษ ในไตรภูมิพระร่วงได้มีการเน้นย้ำถึงลักษณะของชีวิตที่เป็นกระแสเวียนว่ายตายเกิดในไตรภพ สอนเรื่องกรรมและผลของกรรมให้รู้สึกละอายชั่วกลัวบาป^{๒๐} ในพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ พระสงฆ์ได้มีบทบาทในการถวายความรู้แด่พระองค์ด้วย โดยพระองค์ได้รับการถวายความรู้จากพระสงฆ์เหล่านี้คือ พระอโนมทัสสี พระมหาเถรภูมิ พระมหาเถรธรรมपालเจ้า พระมหาเถรสิทธวิฐฐเจ้า พระมหาเถรปัญญาญาณตันรล และพระมหาเถรพุทธโฆษาจารย์แห่งเมืองหริภุญไชย^{๒๑}

๒. บทบาทในการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างเมืองต่างๆ โดยใช้พุทธศาสนาเป็นสื่อกลาง^{๒๒} ในสมัยสุโขทัยนั้น การนับถือพุทธศาสนาเป็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อแบบพุทธ ความเชื่อในศาสนาพราหมณ์หรือฮินดู และการนับถือผี เมื่อมีการนิมนต์พระสงฆ์จากนครศรีธรรมราชมาเผยแผ่พระศาสนาในกรุงสุโขทัยนั้น พุทธศาสนาแบบเถรวาทก็มีอิทธิพลแผ่ไปในเมืองต่างๆ ด้วย ด้วยผลงานการเผยแผ่ของพระสงฆ์ในยุคนั้น การทำหน้าที่ในการเผยแผ่พระศาสนา นี้ เป็นการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีระหว่างเมืองต่างๆ ด้วย เพราะการนับถือศาสนาเดียวกัน นิกายเดียวกัน ทำให้มีความคิดความเชื่อที่คล้ายคลึงกัน มีสิ่งยึดเหนี่ยวอย่างเดียวกัน ย่อมก่อให้เกิดความสามัคคีระหว่างเมืองต่างๆ ขึ้นมาได้

บทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ไทยในสมัยอยุธยา

จะสังเกตได้ว่า ในส่วนที่เป็น การกล่าวถึงบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ไทยในสมัยสุโขทัยนั้น มิได้กล่าวถึงบทบาทในเชิงลบ ที่เป็นเช่นนี้มีได้หมายความว่า บทบาทในเชิงลบของพระสงฆ์ในยุคนั้นไม่มี บทบาททางการเมืองในเชิงลบคงจะมีอยู่เป็นแน่ แต่ก็มีได้ศึกษา

ตรวจสอบหลักฐานต่างๆ พอที่จะสามารถสรุปได้ว่า พระสงฆ์ไทยในยุคนั้นได้มีบทบาททางการเมืองในเชิงลบ อย่างไรก็ตาม ในสมัยอยุธยานี้ก็เช่นเดียวกัน จะมีได้กล่าวถึงบทบาททางการเมืองในเชิงลบของพระสงฆ์ แม้จะตระหนักว่าบทบาทในเชิงลบนี้น่าจะมีอยู่ เนื่องจากเป็นยุคที่มีสงครามบ่อยครั้ง และมีการแย่งแย่งเพื่อความ เป็นใหญ่อยู่เสมอ ในสังคมที่มีความไร้ระเบียบเช่นนี้ พระสงฆ์ย่อมมีส่วนในความไร้ระเบียบนี้ด้วย หากมิใช่ ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสาเหตุ ก็เป็นในฐานะที่เป็น ฝ่ายได้รับผลกระทบ ดังนั้น เนื่องจากมิได้ตรวจสอบ หลักฐานว่าบทบาทในเชิงลบของพระสงฆ์ในสมัยอยุธยา นี้เป็นอย่างไร ในที่นี้จึงขอลำดับถึงเฉพาะบทบาทที่เป็น บทบาททางการเมืองที่เป็นเชิงบวกเท่านั้น

๑. บทบาทในการช่วยเหลือทหารมิให้ถูกประหาร ชีวิต ในคราวที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงกระทำ ยุทธหัตถ์กับสมเด็จพระมหาอุปราชแล้วทรงได้ชัยชนะ กลับมา โดยที่ชัยชนะที่ทรงได้มานั้น ทรงได้มาด้วย ปฏิภาณและความสามารถส่วนพระองค์ คือขณะที่ทรง กระทำยุทธหัตถ์อยู่นั้น กองทัพไทยมิได้อยู่ที่นั่น เนื่องจาก ตามพระองค์ไปไม่ทัน เมื่อดูตามกฎมณเฑียรบาล หาก ว่าทหารละทิ้งพระมหากษัตริย์ในการรบ จะต้องถูก ประหารชีวิต แต่ด้วยการเข้าไปช่วยแก้สถานการณ์โดย สมเด็จพระพนรัตน์ จึงสามารถช่วยชีวิตทหารเป็นจำ นวนมากไว้ได้ ท่านได้เข้าไปอธิบายให้พระองค์ทราบ ว่าการที่ทหารตามไปไม่ทันนั้นซึ่งดูเหมือนจะเป็นการ ละทิ้งพระองค์ ที่แท้กลับทำให้พระองค์มีเกียรติคุณยิ่งใหญ่ เหมือนกับการที่พระพุทธเจ้าทรงชนะมารที่ได้ต้นโพธิ์ การอธิบายเช่นนี้ทำให้พระองค์ปลื้มพระทัย ได้ พระราชทานอภัยโทษแก่ทหารทั้งหลาย^{๒๓}

๒. บทบาทในการเป็นที่ปรึกษาของพระมหากษัตริย์ เช่นในรัชสมัยของพระเพทราชา สมเด็จพระพุทธ โฆษาจารย์ เป็นผู้มีความรู้แตกฉานในปริยัติธรรม และ ชำนาญเลขยันต์เวทย์มนตร์คาถาธรรมพินิจคุณต่างๆ เป็นอันมาก ได้เป็นผู้ถวายคำปรึกษาแด่พระเพทราชา เป็นประจำ^{๒๔}

๓. บทบาทในการประกอบพิธีกรรมตามพระราช ประสงค์ของพระมหากษัตริย์เพื่อแก้ปัญหาวิกฤติทาง เกษตรกรรม ในสมัยพระมหาธรรมราชา ได้เกิดปัญหา ความแห้งแล้ง พระองค์จึงโปรดให้นิมนต์พระอาจารย์ ความวสีพระพิมลธรรมกับอาจารย์อริยวาสิอริวงศ์ มหคณา มาประกอบพิธีในพระราชวังโดยการบริกรรม อาไปกสิณและเจริญพระพุทธรูปขอฝน พอถึงกำหนด วันสัตตฤกษ์ ฝนก็ตกลงมาอย่างหนัก^{๒๕}

๔. บทบาทในการเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีกับต่างประเทศ ในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกษ มีการส่งพระสงฆ์ไทยไปยัง ประเทศศรีลังกาเพื่อให้อุปสมบทแก่กุลบุตรในประเทศนั้น ใน พ.ศ. ๒๒๙๖ ทำให้เกิดพระสงฆ์อุบาสังฆคหรือสยาม วงศ์ขึ้นในลังกา^{๒๖} การที่พระสงฆ์ไทยได้ทำหน้าที่เช่นนี้ เป็นการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างประเทศไทยและ ประเทศศรีลังกาให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

บทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ไทยในสมัยกรุงธนบุรี

เมื่อคราวเสียกรุงอยุธยาครั้งที่ ๒ นั้น ประเทศไทย อยู่ในภาวะระส่ำระสายมาก มี “ชุมนุม” ต่างๆ เกิดขึ้น มีความแตกแยกของคนในชาติ แม้แต่พระสงฆ์ก็อยู่ใน ภาวะไร้ระเบียบ ถึงกับตั้งชุมนุมของตนขึ้นมาเป็นชุมนุม ที่สำคัญชุมนุมหนึ่งในสมัยนั้น ชุมนุมนี้คือชุมนุมเจ้า พระฝาง หัวหน้าชุมนุมคือพระฝางซึ่งมีสถานภาพเป็น พระ แต่ตั้งตนเป็นเจ้า ในส่วนนี้จะพิจารณาถึงบทบาท ของเจ้าพระฝางและชุมนุมเจ้าพระฝางว่าเป็นอย่างไร

เจ้าพระฝาง นามเดิมชื่อมหาเรือน ได้ศึกษาพระ ไตรปิฎก ต่อมาได้เป็นพระราชาคณะที่พระพาลเถระ อยู่ ณ วัดศรีอโยธยา ภายหลังได้เป็นพระสังฆราช ณ เมืองสวางคบุรี เมื่อรู้ว่ากรุงศรีอยุธยาเสียแก่พม่าแล้ว ก็ชวนผู้คนขึ้นมา ตั้งตนเป็นหัวหน้า และแต่งตั้ง พระสงฆ์เป็น “นายทัพนายกอง” พระสงฆ์ที่ได้เป็น นายทัพนายกอง คือพระครูศิริมานนท์ พระครูเพชรรัตน์ พระอาจารย์จันทร์ พระอาจารย์ทอง และพระอาจารย์ เกิด^{๒๗}

ใน พ.ศ. ๒๓๑๒ ชุมชุมของพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เป็นชุมนุมที่กุมอำนาจสูงสุดในอาณาจักรอยุธยาที่รื้อฟื้นขึ้นมาใหม่ แต่หัวเมืองเหนือในขณะนั้นตกอยู่ในอำนาจของเจ้าพระฝาง เจ้าพระฝางไม่ยอมขึ้นต่ออำนาจของส่วนกลาง ลักษณะการปกครองภายในชุมนุมเจ้าพระฝางนั้นขาดระเบียบวินัย โดยเฉพาะการบริหารภายในนั้นขาดประสิทธิภาพ การปราบปรามชุมนุมนี้จึงทำได้โดยไม่ยากนัก ดังนั้นในปี พ.ศ. ๒๓๑๓ พระองค์ก็สามารถตีเมืองฝางปราบชุมนุมเจ้าพระฝางได้^{๒๔}

บทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๙๙)

สมัยรัตนโกสินทร์ เป็นสมัยที่มีระยะเวลายาวนาน ทั้งยังมีหลักฐานปรากฏอยู่ให้ศึกษาได้มากมาย เรื่องราวที่เกี่ยวกับบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์จึงมีมากด้วย ในที่นี้จะได้แบ่งเป็น ๒ ช่วง ช่วงแรกคือตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๔๙๙ ช่วงที่ ๒ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๐-ปัจจุบัน การแบ่งเช่นนี้ เพื่อจะได้กล่าวถึงบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ในยุคปัจจุบันให้เห็นภาพชัดเจน ในยุครัตนโกสินทร์นี้ จะได้พิจารณาบทบาทของพระสงฆ์เป็นรายๆ ไป โดยไม่จัดเป็นบทบาทในเชิงบวกหรือบทบาทในเชิงลบ ทั้งนี้เนื่องจากประวัติศาสตร์ในสมัยนี้ยังจำเป็นต้องมีการศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมอีก บางเรื่องยังไม่เป็นที่ยุติ หากว่าจะตัดสินบทบาทของท่านผู้ใดว่าดีหรือไม่ดี ขอให้ขึ้นอยู่กับวิจารณ์ญาณของแต่ละคน โดยต้องดูบริบททางสังคมในขณะนั้นๆ ด้วย

๑. บทบาทของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) สมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต พรหมรังสี) มีชีวิตอยู่ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ จนถึงรัชกาลที่ ๕ ท่านมีเกียรติคุณที่เล่าขานกันทั่วไปหลายด้านในด้านการเมืองภายในประเทศ ท่านได้เป็นที่ปรึกษาของพระมหากษัตริย์ ได้ถวายคำแนะนำที่เป็นประโยชน์ต่อประเทศชาติแด่องค์พระมหากษัตริย์หลายครั้ง โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๔ ในด้านการเมืองระหว่างประเทศนั้น ท่านได้เดินทางไปโปรดพระเจ้าแผ่นดินเขมรตามคำขอร้องขอของรัชกาล

ที่ ๔ และประสบความสำเร็จในการเจริญพระราชไมตรีอย่างงดงาม ท่านได้เป็นอาจารย์ของรัชกาลที่ ๕ ได้มีส่วนในการกำหนดพระราโชบายนำชาติให้พ้นภัยจากลัทธิล่าอาณานิคม นอกจากนี้ ท่านยังได้พยากรณ์ชะตาเมืองไว้ด้วยในช่วงสุดท้ายของชีวิตของท่าน^{๒๕}

๒. บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในสมัยรัชกาลที่ ๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ซึ่งขณะนั้นทรงเป็นกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้รับมอบหมายจากรัชกาลที่ ๕ ให้เป็นผู้จัดการศึกษาของหัวเมืองทั่วประเทศ บทบาทในการจัดการศึกษานี้ น่าจะเป็นของรัฐ แต่ด้วยความสามารถของพระองค์ จึงทรงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้เป็นผู้จัดการศึกษาในฝ่ายหัวเมือง ในเรื่องนี้พระองค์ได้ทรงแต่งตั้งพระราชาคณะเป็นผู้อำนวยการในมณฑลต่างๆ ผู้อำนวยการมีหน้าที่ออกไปตรวจสภาพการณ์ต่างๆ ที่อยู่ในมณฑลที่ตนรับผิดชอบ จัดทำบัญชีวัด พระสงฆ์ สามเณร ศิษย์วัด และโรงเรียนซึ่งมีอยู่แต่เดิม ให้คำแนะนำพระสงฆ์ ข้าราชการ ในการจัดตั้งโรงเรียนขึ้นใหม่ ในตำบลที่อาจจะตั้งได้ ผู้อำนวยการชุดแรกมี ๙ รูป ต่อมาทรงแต่งตั้งเพิ่มอีก ๔ รูป รวมเป็น ๑๓ รูป จากบทบาทด้านการจัดการศึกษาของรัฐซึ่งพระสงฆ์เป็นผู้ทำนี้ ก่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้าตามลำดับ มีการขยายตัวเชิงปริมาณรวดเร็วมาก จำนวนครู อาจารย์ นักเรียน และโรงเรียนเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัด^{๒๖}

๓. บทบาทของครูบาศรีวิชัย ครูบาศรีวิชัยเป็นพระภิกษุที่บวชอยู่ที่วัดบ้านปาง อำเภอเถิน จังหวัดลำพูน ต่อมาท่านมีชื่อเสียงเป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้านในเขตภาคเหนือตอนบน ท่านปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด ได้ร่วมกับชาวบ้านในการสร้างและปฏิสังขรณ์วัดหลายแห่ง ท่านตั้งตนเป็นอุปัชฌาย์บวชพระด้วย แต่ตามพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ นั้น ผู้ที่จะมีสิทธิบวชให้ผู้อื่นได้นั้นจะต้องได้รับอนุญาตตามพระราชบัญญัตินี้ด้วย ท่านจึงถูกตั้งข้อหาว่าจัดการบวชพระอย่างผิดกฎหมาย ถูกเรียกตัวไปสอบสวนที่กรุงเทพฯ หลายครั้ง แต่ท่านก็

ยังคงจัดการบวชพระโดยไม่ขออนุญาตอยู่ต่อไป การกระทำของท่านเช่นนี้ที่ทำให้ถูกเรียกตัวไปสอบสวนที่กรุงเทพฯ นี้ เกิดขึ้นในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๑-๒๔๕๑^{๑๑} ซึ่งเป็นช่วงที่ประเทศไทยยังคงดำเนินการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางอยู่ ถือว่าเป็นการทำทลายอำนาจรัฐของส่วนกลาง

กรณีที่เป็นการทำทลายอำนาจรัฐ มีปรากฏอยู่มากมายในขบวนการขบดผู้มีบุญ^{๑๒} ซึ่งหลายกรณีผู้มีบุญเป็นพระภิกษุ หรือเคยบวชเรียนเป็นพระภิกษุมาแล้ว ขบวนการเหล่านี้มีจุดมุ่งหมายและมีอุดมการณ์ที่เป็น การปฏิเสธรัฐ มีเป้าหมายในการก่อตั้งระบบใหม่ที่เป็น ระบบสังคมนิยมหมู่บ้านอิสระจากอำนาจรัฐ มีอำนาจ เป็นของตน โดยบอกว่าจะเกิดมิลลัญญ์และจะเกิดระบบ ใหม่ขึ้นมา การจะได้ระบบใหม่นั้น ชาวบ้านจะต้องแข็งข้อ ต่อรัฐโดยอาศัยจิตสำนึกประวัติศาสตร์ ศาสนา และ ประวัติศาสตร์ชนชาติ และต้องรักษาศีลบำเพ็ญสมาธิ ภาวนา ตัวอย่างขบดผู้มีบุญที่ผู้นำเป็นพระสงฆ์ คือขบด ผู้มีบุญหนองหมากแก้ว อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย ใน พ.ศ. ๒๔๖๗ มีหัวหน้าคือพระอาจารย์บุญมา จิตฺตฺส

บทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ไทย ในสมัยปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๕๐๐-ปัจจุบัน)

สังคมไทยตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา เป็น สังคมที่ริเริ่มการพัฒนาแผนใหม่ มีการวางแผนการ พัฒนาอย่างเป็นระบบ โดยเริ่มมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจ แห่งชาติ ในปี พ.ศ. ๒๕๐๔-๒๕๐๙ ต่อมาแผนพัฒนา ได้เน้นเรื่องสังคมด้วย จึงมีชื่อเรียกว่า “แผนพัฒนา เศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ” เมื่อเศรษฐกิจได้รับการ พัฒนาจนขยายตัว การศึกษาก็ขยายตัวด้วย เริ่มมีชนชั้น กลางมากขึ้น จิตสำนึกประชาธิปไตยมีมากขึ้น มีการ เรียกร้องรัฐธรรมนูญครั้งใหญ่ใน พ.ศ. ๒๕๑๖ ๒-๓ ปี หลังจากนั้น ประชาชนชาวไทยก็มีความขัดแย้งทาง อุดมการณ์มากขึ้น แม้แต่พระสงฆ์ก็มีการแยกตัวกัน เช่นเดียวกัน มีสำนักต่างๆ ที่มีความคิดแตกต่างกัน ต้องการปฏิรูปสังคมตามแนวคิดของตนมากขึ้น บทบาท

ทางการเมืองของพระสงฆ์ในยุคนี้ จึงควรพิจารณาที่ ขบวนการ กลุ่ม หรือสำนัก มากกว่าจะเน้นที่ตัวบุคคล อย่างไรก็ตามการพิจารณาขบวนการใดๆ ไม่สามารถจะ ละเลยการพิจารณาบุคคลในฐานะที่เป็นผู้นำของขบวนการ นั้นๆ ได้ ในที่นี้จึงจะได้พิจารณาบทบาททางการเมือง ของพระสงฆ์ในฐานะที่เป็นขบวนการที่เคลื่อนไหวทาง การเมือง ขณะเดียวกันก็ไม่ละเลยที่จะกล่าวถึงบทบาท ของผู้นำในขบวนการนั้นๆ ด้วย

๑. องค์การสหธรรมิก เป็นองค์การของพระสงฆ์ การเมืองฝ่ายซ้ายที่นำโดยพระมหาจิต คงสุข สมาชิกใน องค์การนี้ได้แสดงท่าทีสนับสนุนและมีความเกี่ยวพันกับ ขบวนการการเมืองที่ต่อสู้เพื่อความเสมอภาคและความ เป็นธรรมในทางเศรษฐกิจ ได้เข้าร่วมอภิปรายสนับสนุน ข้อเรียกร้องของชาวนาต่อรัฐบาล ให้รัฐบาลแก้ไขความ เดือดร้อนในหลายๆ กรณี ในระหว่างวันที่ ๑๗-๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๑๗ มีชาวนาจากภาคต่างๆ มา ชุมนุมกันในกรุงเทพฯ เรียกร้องให้รัฐบาลแก้ปัญหา ความเดือดร้อนต่างๆ ได้มีพระสงฆ์ประมาณ ๓๐-๔๐ รูป ร่วมเดินขบวนด้วย โดยเป็นผู้นำขบวนอยู่แถวหน้าสุด มีพระมหาจิต คงสุข เป็นผู้นำ ในการชุมนุมครั้งนี้ มี พระสงฆ์ที่เป็นผู้นำของแนวร่วมยุวสงฆ์และคูนัยกลาง พระภิกษุสามเณรแห่งประเทศไทยเข้าร่วมด้วย^{๑๓}

๒. องค์การยุวสงฆ์ เป็นพระสงฆ์หนุ่มกลุ่มหนึ่งที่ ต้องการปฏิรูปการบริหารคณะสงฆ์และฟื้นฟูพุทธศาสนา องค์การนี้ได้จัดการชุมนุมพระสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร ที่ ลานอโศก วัดมหาธาตุฯ ระหว่างวันที่ ๑๐-๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๘ เพื่อเรียกร้องให้มหาเถรสมาคมดอนอริกรณ์ ที่ลงแก่อัตตพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) และเรียกร้อง ให้รัฐบาลคืนสมณศักดิ์ซึ่งถูกถอดถอนโดยรัฐบาลจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ให้แก่ท่านในระหว่างการชุมนุมได้มีการ อภิปรายถึงสาเหตุที่ก่อให้เกิดความเสื่อมโทรมในการ บริหารคณะสงฆ์ที่จำลองระบอบการปกครองแบบ เผด็จการมาจากระบอบการเมืองทางโลก ว่าเป็นสาเหตุ ที่สำคัญที่ก่อให้เกิดความขัดแย้งภายในคณะสงฆ์และ

ความเลื่อมใสใหม่ในการบริหารคณะสงฆ์ การชุมนุมนี้เป็นสัญลักษณ์ของการปฏิเสธการอุปถัมภ์ของอำนาจรัฐ และการถอนความภักดีต่อรัฐบาลด้วย ดังจะเห็นได้จาก การที่พระสงฆ์ระดับผู้บริหารที่เป็นพระครูสัญญาบัตรและพระราชาคณะส่วนหนึ่งจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประกาศจะคืนพัทธศและสมณศักดิ์ด้วย^{๓๔}

๓. กิตติวุฒโฆภิกขุ เป็นพระภิกษุที่มีบทบาทในการต่อต้านและตอบโต้กลุ่มการเมืองฝ่ายซ้ายและพระฝ่ายซ้าย โดยปฏิเสธแนวความคิดของกลุ่มการเมืองฝ่ายซ้ายที่ว่าสังคมไทยเป็นสังคมที่มีการเอารัดเอาเปรียบ มีความไม่เสมอภาคทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม โดยอ้างหลักการในพุทธศาสนาขึ้นมาหักล้าง ท่านเห็นว่าความไม่เท่าเทียมกันของบุคคลในสถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจ เป็นผลของบุญ-กรรม แต่ปางก่อน ท่านได้แสดงปาฐกถาทางวิทยุและโทรทัศน์ และเขียนหนังสือ ในการระดมพลังในการต่อต้านกลุ่มการเมืองฝ่ายซ้าย^{๓๕}

ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๑๔ ท่านได้ให้สัมภาษณ์หนังสือพิมพ์ว่าการฆ่าคอมมิวนิสต์ไม่บาป เมื่อถูกวิพากษ์วิจารณ์มากขึ้น ท่านก็ได้ตอบว่าท่านไม่ได้หมายความว่า การฆ่าคอมมิวนิสต์ที่เป็นคนนั้นไม่บาป แต่หมายถึงการฆ่าคอมมิวนิสต์ที่เป็นลัทธิ ซึ่งท่านเปรียบเทียบว่าเป็นมาร การฆ่าแบบหลังนี้ต่างหากที่ไม่บาป^{๓๖} ท่านเป็นผู้นำกลุ่มนวพลซึ่งเป็นองค์กรทางการเมืองฝ่ายขวาที่ก่อตั้งจัดตั้งขึ้นโดยได้รับความสนับสนุนจากกลุ่มคนชั้นกลางในเมืองและกำนันผู้ใหญ่บ้าน^{๓๗} กลุ่มนวพลนี้มีบทบาทในการดำเนินการต่อต้านต่างด้าวขบวนการนิสิตนักศึกษา กรรมกร ชาวนาชาวไร่ และประชาชนที่มีความคิดต้องการการเปลี่ยนแปลง โดยใช้วิธีการต่างๆ เช่น การจัดอบรม การอภิปรายและสัมมนา ชักจูงให้เห็นว่าลัทธิคอมมิวนิสต์เป็นอันตรายต่อประเทศไทย และออกไปปลุมนักศึกษา เป็นต้น การดำเนินงานเช่นนี้ กลุ่มนวพลได้ร่วมมือกับกลุ่มอื่นๆ ด้วย เช่นกลุ่ม

พิทักษ์ชาติไทย กลุ่มประชาชนพิทักษ์ธรรม และกลุ่มกระหิณแดง เป็นต้น^{๓๘}

ในแง่สถาบัน กิตติวุฒโฆภิกขุได้ก่อตั้งจิตตภาวันวิทยาลัยขึ้นที่อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี ใน พ.ศ. ๒๕๐๘ สถาบันแห่งนี้ได้เป็นสถานที่ฝึกอบรมโครงการพระหน่วยพัฒนาการทางจิต มีผู้เข้าอบรมในแต่ละปีเป็นจำนวนมาก พระสงฆ์เหล่านี้จะเป็นสื่อในการถ่ายทอดอุดมการณ์และนโยบายของกิตติวุฒโฆภิกขุและจิตตภาวันวิทยาลัยได้เป็นอย่างดี^{๓๙}

น่าพิจารณาว่าเพราะเหตุใดกิตติวุฒโฆภิกขุจึงได้ดำเนินการต่อต้านขบวนการนักศึกษาและพระสงฆ์ฝ่ายซ้ายถึงขนาดนั้น ถึงกับกล่าวว่าการฆ่าคอมมิวนิสต์นั้นไม่บาป การที่ท่านและจิตตภาวันวิทยาลัยได้ความสนับสนุนจากจอมพลถนอม กิตติขจร และจอมพลประภาส จารุเสถียร คงจะเป็นสาเหตุส่วนหนึ่งที่ท่านเลือกอยู่ข้างฝ่ายเผด็จการอนุรักษนิยม

๔. สันติอโศก เป็นสำนักสงฆ์ในกรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางของสำนักอื่นๆ ในกลุ่มนี้ คือ ปฐมอโศก จ.นครปฐม ศิระะอโศก จ.ศรีสะเกษ สีมานอโศก จ.นครราชสีมา และศาลิอโศก จ.นครสวรรค์^{๔๐} ก่อตั้งขึ้นโดยพระโพธิรักษ์ ซึ่งเคยเป็นผู้ผลิตรายการโทรทัศน์ ต่อมาออกบวชใน พ.ศ. ๒๕๑๓ อีก ๓ ปี ต่อมาพระโพธิรักษ์ได้ปฏิเสธการปกครองของมหาเถรสมาคม โดยคืนหนังสือสุทธิและอ้างสิทธิตั้งนิกายใหม่ขึ้นเอง^{๔๑} ใน พ.ศ. ๒๕๑๔ ได้ประกาศลาออกจากคณะสงฆ์ไทยอย่างเป็นทางการ ได้ไปตั้งศูนย์อิสระคือแดนอโศกใน จ.นครปฐมก่อน ส่วนสำนักในกรุงเทพฯ นั้นก่อตั้งขึ้นในภายหลัง^{๔๒} พระโพธิรักษ์ประกาศตนว่าเป็นพระอริยะ ซึ่งตามพระวินัยถือว่าเป็นการอวดอุตริมนุสสธรรม และแปลความหมายศัพท์บาลีอันเป็นถ้อยคำทางธรรมอย่างผิดๆ โดยอ้างว่ารู้ด้วยญาณ^{๔๓}

สันติอโศกกลายเป็นศูนย์กลางของนักเคลื่อนไหวทางการเมืองแห่งหนึ่ง ใน พ.ศ. ๒๕๒๔ พลตรีจำลอง

ศรีเมือง ซึ่งเป็นสมาชิกก่อตั้งของคณะทหารหนุ่มในกองทัพ ได้เข้าร่วมกับสันติอโศก โดยยอมรับแนวปฏิบัติของสันติอโศก ซึ่งรวมทั้งการรับประทานอาหารมังสวิรัต การละเว้นการร่วมประเวณี และการถือสัจโศกอย่างเคร่งครัด ใน พ.ศ. ๒๕๒๖ ได้พิมพ์ผลงานเขียนของตนเองในชื่อ “ทางสามแพร่ง” โดยแสดงภาพตนเองว่าอยู่ที่ทางสามแยกของทหาร การเมือง และพุทธศาสนา ใน พ.ศ. ๒๕๒๘ ได้รับเลือกตั้งเป็นผู้ว่าราชการกรุงเทพฯ ต่อมาได้ก่อตั้งพรรคพลังธรรมขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๓๑ โดยมีสมาชิกของสันติอโศกเป็นแกนสำคัญ และได้รับการสนับสนุนจากพระโพธิ์ธรรมาธิปไตย^{๔๔} ใน พ.ศ. ๒๕๓๕ พลตรีจำลองได้ลาออกจากตำแหน่งผู้ว่าราชการกรุงเทพฯ เพื่อสมัครเข้ารับเลือกตั้งเป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร และได้รับเลือกตั้งในเดือนมีนาคม ปีเดียวกัน ในครั้งนั้นชาวกรุงเทพฯ ได้เลือกพรรคพลังธรรมอย่างท่วมท้น^{๔๕} ต่อมาพรรคนี้ก็ค่อยๆ เสื่อมคลายความนิยมลงไปเรื่อยๆ

สันติอโศกถึงจุดวิกฤติใน พ.ศ. ๒๕๓๑-๒๕๓๒ เมื่อมีการก่อตั้งพรรคพลังธรรมขึ้นมา มีการเลือกตั้งทั่วไปในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๓๑ หลายฝ่ายพุ่งความสนใจไปที่สันติอโศก พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต) ซึ่งขณะนั้นเป็นพระเทพเวที ได้เขียนหนังสือชี้ทางออกในกรณีสันติอโศก หนังสือนั้นมีชื่อว่า “กรณีสันติอโศก” ซึ่งมีจำนวนพิมพ์ประมาณ ๓๐,๐๐๐ เล่ม ต่อมาพระโพธิ์ธรรมาธิปไตยและลูกศิษย์ที่เป็นนักบวชถูกจับกุมในข้อหาแต่งกายเลียนแบบพระสงฆ์^{๔๖} หลังจากการเจรจาทางการเมืองและการบังคับให้สึกอย่างเป็นทางการ นักบวชของสันติอโศกยอมเลิกเรียกตัวเองว่าพระ และทำการห่มจีวรแบบเดิม แต่รัฐไม่อาจหยุดยั้งขบวนการนี้ได้ ขบวนการนี้ยังคงดำเนินต่อไป

เรื่องราวของสันติอโศก นอกจากจะเป็นที่สนใจของสื่อมวลชนแล้ว ก็ยังมีนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศให้ความสนใจ มีวิทยานิพนธ์ทั้งในระดับปริญญาโทและระดับปริญญาเอกที่ทำเกี่ยวกับเรื่องนี้^{๔๗} นักวิชาการบางท่านได้ชี้ทางออกให้สันติอโศกด้วย เช่น ได้

มีการจัดอภิปรายขึ้นที่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เมื่อวันที่ ๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๓๒ ในเรื่อง “ปัญหาและทางออกกรณีสันติอโศก” โดยมีอาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ และนายสุนัย เศรษฐบุญสร้าง เป็นผู้อภิปราย ดำเนินรายการ โดย รศ.ดร.ฉัตรสุมาลย์ กบิลสิงห์^{๔๘}

๕. นอกจาก ๔ กรณีที่กล่าวมาข้างต้น ก็ยังมีอีกหลายกรณีที่พระสงฆ์เข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมือง หรือการเมืองได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับการสงฆ์ ไม่ว่าจะเป็นในแง่บุคคลหรือสถาบัน เช่น วัดพระธรรมกายเป็นวัดที่มีข่าวคราวว่ามีนักการเมืองเข้าไปให้การสนับสนุน ซึ่งมีพลเอกชวลิต ยงใจยุทธ รวมอยู่ด้วย ใน พ.ศ. ๒๕๓๕ กฐินที่นำโดยพลเอกชวลิต ได้นำเงินเข้าสู่วัดพระธรรมกายถึง ๔๐๐ ล้านบาท^{๔๙} ในเงินจำนวนนี้ นายทอง วชิร-ศรีโรจน์ ได้บริจาคสมทบถึง ๑ ล้านบาท^{๕๐} นายทองเป็นศิษย์ของพระภวนา วิริยคุณ (เผด็จ ทตตชีโว) รองเจ้าอาวาสวัดพระธรรมกาย เริ่มเข้าวัดพระธรรมกายตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๒๑ เป็นต้นมา ในวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๕ สำนักงานคณะกรรมการกำกับหลักทรัพย์และตลาดหลักทรัพย์ (ก.ล.ต.) ได้เข้าแจ้งความดำเนินคดีกับนายทอง วชิรศรีโรจน์ กับพวกอีก ๑๑ คน ในข้อหาปั่นหุ้นธนาคารกรุงเทพ พาณิชยการ (บีบีซี)^{๕๑} เมื่อได้ศึกษาประวัติของนายทอง จะเห็นว่าแนวคิดของวัดพระธรรมกายและการให้คำปรึกษาจากพระภวนาวิริยคุณมีส่วนสำคัญในการหล่อหลอมบุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของเขาให้เป็นเช่นนั้น จนถึงกับปั่นหุ้นก่อให้เกิดความเสียหายทางเศรษฐกิจเป็นอันมาก นอกจากนี้ วัดพระธรรมกายยังมีข่าวคราวความขัดแย้งกับชาวนาจำนวนหนึ่งที่ได้รับผลกระทบจากการซื้อที่ดินเพื่อสร้างจุดศุภสถานของวัด และมีผู้วิพากษ์วิจารณ์ว่ากรณีวัดพระธรรมกายนั้นเป็น พุทธพาณิชย์ คือใช้พุทธศาสนาเป็นเครื่องมือแสวงหาผลประโยชน์^{๕๒}

ในกรณีอื่นๆ ที่มีนักการเมืองเข้าไปเกี่ยวข้องกับการสงฆ์ หรือพระสงฆ์เข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมือง หรือถูกทำให้เกี่ยวข้องกับการเมือง เช่นกรณีพระยันตระ อมโร

กรณีพระประจักษ์ จิตตคุตโต และกรณีหลวงพ่อดูณ บริสุทธิธ เป็นต้น ก็เป็นกรณีที่น่าจะมีการศึกษากันต่อไป

การเมืองในคณะสงฆ์ไทย

มีผู้ให้ความหมายของ “การเมือง” ว่าการเมือง เป็นเรื่องของอิทธิพลและผู้มีอิทธิพล โดยให้คำจำกัด ความของคำว่า “อิทธิพล” ว่าหมายถึงอำนาจทางการ ปกครอง เช่น อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหาร และ อำนาจตุลาการ^{๕๓} ขณะที่บางท่านก็บอกว่าการเมือง เป็นเรื่องของ “ผลประโยชน์” อันหมายถึงการได้มาซึ่ง ตำแหน่งหรืออำนาจ^{๕๔} เมื่อพิจารณาความหมายของ การเมืองตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นว่าในประวัติศาสตร์การ ปกครองคณะสงฆ์ไทย ได้มีเรื่องราวที่เป็นการขัดแย้งกัน ในการใช้อำนาจและการแก่งแย่งชิงดีชิงเด่นแย่งชิง ตำแหน่งทางการเมืองปกครองคณะสงฆ์เช่นกัน และความ ขัดแย้งในคณะสงฆ์ก็เกี่ยวกับรัฐในหลายด้าน เช่น ใน ด้านที่รัฐเป็นผู้ออกกฎหมายมาใช้บังคับกับคณะสงฆ์ อันเป็นสาเหตุหนึ่งนำไปสู่ความขัดแย้ง และในด้านที่ มีพระสงฆ์บางรูปได้สมรู้ร่วมคิดกับนักการเมืองในการ กลั่นแกล้งพระสงฆ์ด้วยกันเอง เป็นต้น ในที่นี้จะขอ เสนอเพียง ๒ กรณี คือ

๑. กรณีการเคลื่อนไหวของยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๔ ยุวสงฆ์ไทยรุ่นแรกคือ กลุ่มพระสงฆ์ หนุ่มในสังกัดมหานิกายจากวัดต่างๆ เช่น วัดมหาธาตุ ยุวราชรังสฤษฎิ์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัด เบญจมบพิตรดุสิตวนาราม วัดอรุณราชวราราม ฯลฯ ซึ่ง มีกลุ่มผู้นำ เช่น พระมหาไฉยม์ พระมหาสมบุรณ์ พระ มหาประหยัด และพระมหาปิ่น เป็นต้น ได้นัดประชุม กันที่บ้าน “ภัทรวีรณ” ในวันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๗ โดยมีพระภิกษุเข้าร่วมประชุมประมาณ ๓๐๐ รูปเศษ และเรียกชื่อคณะของตนว่า “คณะปฏิสังขรณ์การ พระศาสนา”^{๕๕} ที่ประชุมได้ปรึกษาหารือกันและมีมติ ร่วมกันใน ๓ ประเด็น คือ

๑) การปกครองคณะสงฆ์เกิดความเหลื่อมล้ำ คือ เจ้าคณะฝ่ายธรรมยุติกปกครองสงฆ์ฝ่ายมหานิกายได้ แต่

เจ้าคณะฝ่ายมหานิกายปกครองสงฆ์ฝ่ายธรรมยุติกไม่ได้ คณะปฏิสังขรณ์ฯ ต้องการให้รัฐบาลแก้ไขเปลี่ยนแปลง พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ ให้พระสงฆ์ทั้งสอง ฝ่ายมีความเสมอภาคกัน

๒) ให้มีการร่วมสมานสังวาสระหว่างสงฆ์ทั้ง ๒ ฝ่าย เช่น ให้สามารถร่วมอุโบสถกรรมด้วยกันได้

๓) ให้พระสงฆ์ในมหานิกายมีสิทธิในตำแหน่ง หน้าที่ทางการศึกษาและการปกครองและมีอำนาจสูงสุด ในการปกครองสังฆมณฑลด้วย^{๕๖}

ผลจากความพยายามของคณะปฏิสังขรณ์ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงหลายประการ คือ

๑) ได้มีการยกเลิกพระราชบัญญัติการปกครอง คณะสงฆ์ ร.ศ. ๑๒๑ และตราพระราชบัญญัติการปกครอง คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ ในพระราชบัญญัติใหม่นี้ได้ แยกอำนาจการปกครองออกเป็น ๓ ส่วน คือ สังฆสภา สังฆมนตรี และคณะวินัยธร

๒) ได้มีความพยายามที่จะรวมนิกายสงฆ์ เช่น รัฐบาลกำหนดให้วัดพระศรีมหาธาตุ ซึ่งรัฐบาลคณะ ราษฎรดำเนินการก่อสร้างเป็นตัวอย่างของการรวมนิกาย สงฆ์ และให้ภิกษุพระยาพหลพลพยุหเสนาเป็นภิกษุ แบบอย่างของนิกายที่รวม โดยในการอุปสมบทของ พระยาพหลฯ รัฐบาลได้นิมนต์พระเถระจากทั้ง ๒ นิกาย เข้าร่วมสังฆกรรม เป็นต้น

๓) ได้มีการเปลี่ยนแปลงธรรมเนียมการแต่งตั้ง สมเด็จพระสังฆราชและการบริหารอื่นๆ เช่น รัฐบาลได้ สถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (แพ ตีฆสเทโว) วัดสุทัศน์ฯ ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก และ พระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายได้ดำรงตำแหน่งสูงหลายตำแหน่ง เป็นต้น

๔) ได้มีการปรับปรุงการศึกษาของพระสงฆ์ เช่น มีการจัดตั้งสภาการศึกษาของคณะสงฆ์ในพระราช บัญญัติก็มีองค์การศึกษารับผิดชอบด้านการศึกษา โดยเฉพาะ

นอกจากนี้ ยังมีผลทางการเมืองการปกครองหลายด้าน อาทิ ช่วยแก้ไขความเข้าใจผิดของประชาชนบางกลุ่มที่เห็นว่ารัฐบาลฝักใฝ่ลัทธิคอมมิวนิสต์ และช่วยทำให้บ้านเมืองมีความมั่นคง ^{๕๓}

๒. กรณีพระพิมลธรรม (อาจ อาสโภ) พระพิมลธรรม วัดมหาธาตุฯ เป็นพระเถระที่เจริญก้าวหน้าทางตำแหน่งในคณะสงฆ์อย่างรวดเร็ว ได้เป็นสังฆมนตรีว่าการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๙๑ ขณะนั้นความแตกแยกระหว่างพระสงฆ์ทั้ง ๒ นิกายเริ่มมีมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อมีการแต่งตั้งพระศาสนโสภณ (จวน อุฏฐายี) วัดมกุฏกษัตริยาราม ซึ่งเป็นฝ่ายธรรมยุติกขึ้นดำรงตำแหน่งสังฆนายก ใน พ.ศ. ๒๔๙๔ พระเถระฝ่ายมหานิกายเห็นว่าไม่เหมาะสม อึดอัดใจมาก จึงร่วมกันทำหนังสือทักท้วงเสนอเรื่องถึงนายกรัฐมนตรีและคณะรัฐบาล ต่อมา มีการเจรจาต่อรองกันแต่ไม่อาจตกลงกันได้ พระศาสนโสภณจึงยื่นหนังสือลาออกจากตำแหน่ง สมเด็จพระวันรัต (ปลด กิตฺติโสภโณ) วัดเบญจมบพิตรฯ ได้ดำรงตำแหน่งนี้แทน หลังจากนั้นพระพิมลธรรมก็กลายเป็นกำลังหลักของฝ่ายมหานิกาย ท่านได้ขยายขอบข่ายงานของพระศาสนาออกไปทั้งในด้านการปกครอง การศึกษา การเผยแผ่ และการสาธารณูปการ อย่างกว้างขวาง จากบทบาทที่โดดเด่นของท่านนี้เอง ได้ทำให้มีพระเถระบางรูปอิจฉาริษยา เริ่มหาทางสะกิดกันความก้าวหน้าของท่านในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๓ ได้มีผู้ร้องเรียนว่าท่านต้องอาบัติปฐุมปาราชิก การพิจารณาคำร้องเรียนไม่เป็นไปตามขั้นตอน ต่อมาท่านถูกกล่าวหาว่าเป็นคอมมิวนิสต์อีก และถูกจับกุมในข้อหาทำการกระทำความผิดเป็นคอมมิวนิสต์ และกระทำความผิดต่อความมั่นคงของรัฐบาลในราชอาณาจักร ในเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๕๐๕ ท่านถูกบังคับให้สึก ต้องครองผ้าสีขาว แต่ท่านก็ยังปฏิญาณตนเป็นภิกษุอยู่ การดำเนินคดีเป็นไปอย่างล่าช้า ในที่สุดศาลทหารได้พิพากษายกฟ้อง ปล่อยจำเลยพ้นข้อหาไปในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๙ ^{๕๔}

แม้ว่าศาลทหารจะพิพากษายกฟ้องแล้วก็ตาม แต่มหาเถรสมาคมก็ยังมีได้ถอนอริกรณ์ที่ลงแก่ท่าน และรัฐบาลก็ยังมิได้คืนสมณศักดิ์ให้ท่าน ใน พ.ศ. ๒๕๑๘ กลุ่มยุวสงฆ์จึงชุมนุมเรียกร้องเพื่อให้มหาเถรสมาคมถอนอริกรณ์และให้รัฐบาลคืนสมณศักดิ์ให้ท่าน ดังที่ได้กล่าวถึงแล้วข้างต้น

น่านาทรศนะในประเด็น “ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพุทธศาสนา” และ “บทบาททางการเมืองของพระสงฆ์”

เราได้ทราบบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันแล้วว่าเป็นอย่างไร รวมทั้งหลักการในการเกี่ยวข้องกับการเมืองที่พระสงฆ์ควรยึดถือ แต่ไม่ทราบว่าคุณสมบัติที่ต้องการให้พระสงฆ์มีบทบาททางการเมืองอย่างไรบ้าง บทความนี้ก็มีได้ต้องการจะสำรวจประชามติในเรื่องนี้ เพียงแต่ต้องการสะท้อนความคิดเห็นของนักคิดนักวิชาการบางท่านทั้งฝ่ายบรรพชิตและฝ่ายคฤหัสถ์ ในประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับพุทธศาสนาที่ควรจะเป็น และบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ว่าควรจะเป็นไปในลักษณะใดต่อไปนี้จะได้นำเสนอทรรศนะเหล่านี้ โดยขอเสนอทรรศนะของฝ่ายสงฆ์ก่อน

๑. ทรรศนะของนักคิดนักวิชาการฝ่ายสงฆ์

๑) พุทธทาสภิกขุ เห็นว่าการเมืองคือการจัดทำให้คนที่อยู่ร่วมกันอยู่ด้วยความสงบสุข การเมืองจึงเกี่ยวข้องกับธรรมะและเกี่ยวข้องกับทุกคน พุทธบริษัทจึงควรสนใจการเมืองเพราะการเมืองเป็นเรื่องของมนุษย์ เมื่อสนใจการเมืองจึงจะเข้าใจการเมืองและเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองอย่างถูกต้อง การเข้าไปเกี่ยวข้องจะต้องยึดหลักประโยชน์ของส่วนรวมเป็นใหญ่โดยไม่ต้องละทิ้งประโยชน์ส่วนตน พุทธบริษัทมีหน้าที่ช่วยกันแก้ปัญหาทางการเมืองให้หมดไป โดยทำให้การเมืองเป็นกิจกรรมที่ประกอบด้วยธรรมะ การเมืองจึงจะก่อให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่มนุษย์ได้ ^{๕๕} จากทรรศนะนี้ท่านมิได้ระบุโดยตรงว่าพระสงฆ์ควรมีบทบาทอย่างไร แต่ในฐานะที่

พระสงฆ์เป็นส่วนหนึ่งของพุทธบริษัท พระสงฆ์จึงมีหน้าที่ในการทำให้การเมืองประกอบด้วยธรรมะด้วยโดยที่การทำหน้าที่นั้นต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ร่วมกันของสังคม

๒) พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตฺโต) เห็นว่าการเมืองเป็นงานที่มีวัตถุประสงค์เพื่อความสงบเรียบร้อยของสังคม สร้างสรรค์ประโยชน์สุขของประชาชน และความเจริญรุ่งเรืองมั่นคงของประเทศชาติ การเมืองโดยเนื้อแท้จึงเป็นสิ่งดีงาม เกี่ยวข้องกับทุกคนและมีผลกระทบถึงทุกคน พระสงฆ์อยู่ในสังคม ก็มีบทบาททางการเมือง แต่บทบาทนี้ก็เป็นบทบาทจำเพาะ บทบาทนี้คือการแนะนำสั่งสอนธรรมเกี่ยวกับการเมืองเสนอให้นักการเมืองหรือผู้ปกครองมีคุณธรรมและพระสงฆ์ก็ต้องตั้งอยู่ในธรรมคือมีความเป็นกลาง ต้องแสดงธรรมโดยมุ่งประโยชน์ส่วนรวม มิใช่มุ่งให้เกิดผลประโยชน์ส่วนตัวแก่บุคคลกลุ่มคนหรือฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด และจะต้องรักษาความเป็นอิสระของสถาบันสงฆ์ไว้เพื่อเป็นหลักประกันให้พระสงฆ์รุ่นต่อ ๆ มาได้แสดงบทบาททางการเมืองที่เหมาะสมได้ พระสงฆ์ไม่ควรเข้าไปก้าวก่ายในกิจการภายในของบ้านเมือง^{๖๐} พระสงฆ์ต้องเกื้อกูลแก่อาณาจักรเท่าที่ถูกต้องตามพระธรรมวินัยต้องทำหน้าที่เชื่อมรั้งกับราชภพ ดังเช่นที่พระสงฆ์ในอดีตได้ทำหน้าที่ในการเชื่อมราชกับราชภพมาแล้ว^{๖๑}

๓) พระราชวรมุณี (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) เห็นว่าการเมืองเป็นเรื่องของการแสวงหาอำนาจทางการเมือง ปกครองเพื่อปกป้องประโยชน์ของแต่ละกลุ่ม พระสงฆ์ไม่ใช่กลุ่มผลประโยชน์ จึงไม่ควรเกี่ยวข้องกับการแสวงหาอำนาจทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ควรลอยตัวให้พ้นความขัดแย้งทางการเมืองที่แต่ละกลุ่มสร้างขึ้นเพื่อชิงชัยอำนาจทางการเมือง พระสงฆ์ควรดำเนินตามพระพุทธรักษาที่พระองค์ทรงสั่งสอนนักการเมืองให้ประพฤติธรรม และต้องไม่เป็นหัวคะแนนหาเสียงให้นักการเมือง^{๖๒} พระสงฆ์ต้องไม่เป็นกลุ่มพลังทางการเมืองที่จะเข้าไปจัดการแก้ปัญหาทางการเมืองในลักษณะที่เป็นรูปธรรม ควรมีบทบาทเพียงแค่แนะนำให้คำปรึกษาแก่นักการเมือง โดยยึดธรรมเป็นหลัก^{๖๓}

๔) พระมหาจรรยา สุทธิญาโณ เห็นว่าศาสนากับการเมืองมีคุณูปการต่อกันและกัน การช่วยแก้ปัญหาประชาชนทั้งทางกายและวัตถุ ส่วนศาสนาก็มีส่วนในการแก้ปัญหาและพัฒนาทางด้านจิตใจ พระสงฆ์ควรมีจุดยืนที่ถูกต้องไม่ควรสนับสนุนหรือต่อต้านระบบการเมือง กลุ่มการเมืองหรือนักการเมืองใด ๆ ที่ตนชอบหรือเกลียด ควรพร้อมที่จะมอบธรรมะและคำแนะนำที่เหมาะสมให้แก่ระบบการเมือง กลุ่มการเมือง และนักการเมือง ไม่ควรทำตนให้เป็นเครื่องมือทางการเมือง หรือใช้การเมืองเป็นเครื่องมือแสวงหาลาภ เงินทอง เกียรติยศ และชื่อเสียงพระสงฆ์กับนักการเมืองควรร่วมมือกันทำงานเพื่อประชาชน ยึดพุทธธรรมเป็นสรณะ ไม่ยึดอำนาจและผลประโยชน์เป็นสรณะ^{๖๔}

๕) พระมหาสมชัย จินฺตโมลีโก เห็นว่าหากพระสงฆ์ไปยุ่งเกี่ยวกับการเมืองก็จะมีควมมัวหมองในวัตรปฏิบัติ จะเกิดการแก่งแย่งชิงดีชิงเด่นและทำลายล้างกันได้ พระสงฆ์จึงควรอยู่เหนือการเมือง ไม่ควรให้พระสงฆ์ให้ข้อคิดเกี่ยวกับการเลือกตั้ง พระสงฆ์ไม่ควรเสนอแนะว่า นักการเมืองคนใดสมควรได้รับการเลือกตั้ง หากจะให้พระสงฆ์มีส่วนในการชักนำทางการเมืองก็ควรมีการศึกษาให้รอบด้านว่าควรส่งเสริมบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ในขอบข่ายแค่ไหน เนื่องจากในปัจจุบันหลายอย่างได้ขัดแย้งกับความเป็นจริง เช่น ไม่ให้พระสงฆ์ยุ่งกับการเมือง ไม่ให้ใช้สถานที่วัดเป็นแหล่งปราศรัยหาเสียง แต่ก็ยังใช้วัดเป็นที่ลงคะแนนเสียง รวมคะแนนเสียงและเป็นศูนย์อำนาจการเลือกตั้ง^{๖๕}

๒. วรรณคดีของนักคิดนักวิชาการฝ่ายคุณุห์สต์

๑) ศ.นพ.ประเวศ วะสี เห็นว่าปัจจุบันพระสงฆ์สูญเสียบทบาทปัญญาชนที่มีอิสระ เป็นที่พึ่งของประชาชนทั่วไปทั้งทางจิตใจและปัญญา พระสงฆ์เกี่ยวข้องกับประชาชนในเรื่องพิธีกรรมเป็นส่วนใหญ่ บางครั้งก็ถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองของผู้มีอำนาจ พระสงฆ์ควรจะมีบทบาทให้มีศักยภาพในการป้องกันความรุนแรงในสังคม ควรพิจารณาแก้ไขระเบียบและวิธีการ

ปกครองคณะสงฆ์ที่เป็นอุปสรรคต่อการปรับบทบาทของคณะสงฆ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านการศึกษา พระสงฆ์ควรจะศึกษาพุทธธรรมทั้งปริยัติและปฏิบัติให้เข้าใจลึกซึ้ง ศึกษาให้รู้เท่าทันสังคมปัจจุบัน จะได้สามารถสั่งสอนประชาชนอย่างได้ผลวางตัวเป็นกลางไม่ตกเป็นเครื่องมือทางการเมืองของผู้แสวงหาอำนาจ และศึกษาเรื่องการสื่อสารให้สามารถสื่อสารพระพุทธธรรมอย่างมีประสิทธิภาพ เมื่อพระสงฆ์เป็นผู้รู้จริง จึงจะสามารถมีบทบาททางการเมืองที่เหมาะสมได้^{๖๖}

๒) อาจารย์สุลักษณ์ ศิวรักษ์ เห็นว่าควรปฏิรูปการบริหารกิจการคณะสงฆ์ พระผู้ใหญ่ยังอยู่ในลักษณะที่เป็นพระราชการ คล้ายกับอยู่ใต้อาณัติระบวรราชการ คณะสงฆ์ต้องเป็นอิสระ ไม่ควรพึ่งอำนาจจักร เช่น หวังสมณศักดิ์^{๖๗} ท่านเห็นว่าในขณะที่พระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่หลายรูปประกาศว่าไม่ยุ่งกับการเมือง แต่ความจริงยังมีบางรูปที่สนับสนุนพรรคการเมืองอยู่ พระสงฆ์ไม่ควรสนับสนุนพรรคการเมือง พระสงฆ์ที่ยุ่งเกี่ยวกับการเมือง ความประพฤติมักจะย่อหย่อน และเป็นอันตรายต่อพระมหากษัตริย์^{๖๘} บทบาทที่สำคัญต่อสังคมที่พระสงฆ์ควรทำคือบทบาททางการศึกษา ซึ่งนอกจากการสอนแล้ว พระสงฆ์ควรจะต้องโรงเรียนขึ้นเองด้วย และใช้สื่อต่างๆ ให้เกิดประโยชน์ต่อสังคม^{๖๙}

๓) ศ.ดร.นิธิ เอียวศรีวงศ์ เห็นว่าควรแก้ไขเปลี่ยนแปลงพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ โดยมุ่งที่ประเด็นความสัมพันธ์ระหว่างคณะสงฆ์กับรัฐและสังคม รัฐไม่ควรจะควบคุมคณะสงฆ์อย่างเต็มที่ รัฐควรจะถอยออกไปจากการครอบงำคณะสงฆ์ดังที่เป็นอยู่ การควบคุมดูแลคณะสงฆ์ต้องให้สังคมมีส่วนร่วมด้วยพระสงฆ์ต้องมีพลังสร้างสรรคในการตอบโต้การทำลาย แต่ต้องตอบโต้การทำลายอย่างสร้างสรรค์โดยใช้ปัญญา คณะสงฆ์ควรจัดการศึกษาโดยเป็นอิสระจากการควบคุมของรัฐ แต่ไม่ควรแยกออกจากการศึกษาของฆราวาสอย่างเด็ดขาด ทำให้วัดเป็นศูนย์กลางเครือข่ายของการเรียนรู้ ท่านเชื่อว่าสังคมไทยเป็นสังคมที่มีอุดมคติ และอุดมคติที่เป็นรูปธรรมนั้นคือพระสงฆ์หรือวิถีชีวิตของพระสงฆ์^{๗๐}

๔) ศ.ดร.สมบูรณ์ สุขสำราญ เห็นว่าพระสงฆ์ต้องไม่เป็นเครื่องจักรกลให้รัฐบาลใช้เป็นเครื่องมือเพื่อวัตถุประสงค์ทางการเมือง มิฉะนั้น อิศราภาพของพระสงฆ์ในการประกอบกิจการต่างๆ จะถูกจำกัด พระสงฆ์น่าจะมีบทบาทในแผนพัฒนาแห่งชาติ トラบใดที่สถาบันสงฆ์ยังได้รับการอุปถัมภ์จากอำนาจทางการเมือง สถาบันสงฆ์ก็จะถูกควบคุมอย่างใกล้ชิด จึงยากที่จะมีอิสระในการบริหาร การกำหนดนโยบาย วิถีการและสาระของการตีความ คำสอนและหลักการของพุทธศาสนา พระสงฆ์ควรใช้พลังแห่งของสถาบันสงฆ์นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมทางสังคมที่น่าปรารถนา^{๗๑}

๕) สุนัย เศรษฐบุญสร้าง เห็นว่าศาสนากับการเมือง ไม่อาจแยกออกจากกันได้ เพราะการที่สถาบันศาสนาไม่ยุ่งเกี่ยวกับการเมืองในรูปลักษณะหนึ่ง แท้จริงก็คือยุ่งเกี่ยวกับการเมืองในอีกรูปลักษณะหนึ่ง เนื่องจากการอยู่นิ่งเฉยเท่ากับเป็นการยอมรับโดยุษฎีที่จะให้ความสนับสนุนและความชอบธรรมกับฝ่ายที่มีอำนาจเหนือกว่า ในทางการเมืองภายใต้บริบทของสังคมในขณะนั้น ๆ นั้นเอง วิธีการเช่นนี้ไม่ก่อให้เกิดผลในการพัฒนาเปลี่ยนแปลงสังคมเลย ดังนั้น จึงมีความจำเป็นที่สถาบันศาสนาจะต้องยุ่งเกี่ยวกับการเมือง ในฐานะที่เป็นศูนย์กลางที่จะช่วยชักนำให้สถาบันทางการเมืองได้พัฒนาไปสู่ทิศทางที่ถูกต้องตามธรรม^{๗๒} อาจเนื่องมาจากพรรคเช่นนี้เอง ที่ชุมชนชาวอโคกเห็นด้วยกับโพธิวัชรในการเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมือง ถึงกับเป็นฐานและสนับสนุนพรรคการเมืองหนึ่งอย่างจริงจัง

จากพรรคคนของบุคคลต่างๆ ที่กล่าวมา ส่วนมากเห็นตรงกันว่าพระสงฆ์ไม่ควรเข้าไปเกี่ยวข้องกับกิจการภายในของรัฐโดยตรง ไม่ควรเป็นเครื่องมือทางการเมืองควรมีบทบาทเพียงแต่เป็นผู้สอนธรรม เป็นที่ปรึกษาให้คำแนะนำ แต่ไม่เป็นผู้จัดการเสียเอง บทบาทที่พระสงฆ์ควรทำต่อสังคมมากที่สุดคือบทบาทด้านการศึกษา ทั้งการศึกษาที่จัดขึ้นเพื่อพระสงฆ์เองและการศึกษาเพื่อมวลชน

สรุป : ข้อสังเกตและข้อเสนอแนะ

การศึกษาบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์นี้ มุ่งศึกษาบทบาทที่พระสงฆ์เป็นผู้ตัดสินใจที่จะเลือกแสดงเองเป็นสำคัญ บทบาทของพระสงฆ์บางรูปเป็นบทบาทที่คล้อยตามรัฐ ขณะที่บางรูปก็มีบทบาททางการเมืองที่มีลักษณะปฏิเสธหรือต้านรัฐ ไม่ว่าจะเป็นบทบาทที่คล้อยตามรัฐหรือบทบาทที่ต่อต้านรัฐก็ตาม ทั้งสองนี้มิได้เป็นเครื่องบ่งบอกว่าบทบาทที่สนับสนุนรัฐทุกกรณีเป็นบทบาทที่ดีน่าปรารถนา หรือบทบาทที่ต่อต้านรัฐทุกกรณีเป็นบทบาทที่ไม่ดีไม่สร้างสรรค์บทบาทที่สนับสนุนรัฐบางครั้งก็กลายเป็นการส่งเสริมรัฐในทางที่ผิด เป็นเครื่องมือให้รัฐใช้เพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ทางการเมือง ขณะที่บทบาทที่ต่อต้านรัฐบางครั้งก็เป็นการสร้างความเป็นอิสระจากความครอบงำของรัฐที่มีอยู่มากเกินไป ก่อให้เกิดผลดีต่อประชาชนในแง่การพึ่งตนเองได้

ประเด็นที่การศึกษาครั้งนี้มิได้นำมาพิจารณามากนักก็คือบทบาททางการเมืองของพระสงฆ์ในกรณีที่มีพระสงฆ์ถูกใช้เป็นเครื่องมือทางการเมือง เช่นบทบาทของพระสงฆ์ที่เกิดขึ้นในสมัยรัฐบาลจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ ในสมัยนี้พระสงฆ์ได้ถูกราชการใช้เป็นเครื่องมือที่สำคัญในฐานะที่เป็นยุทธศาสตร์ส่วนหนึ่งของการต่อสู้กับคอมมิวนิสต์ โดยได้รับความสนับสนุนจากสหรัฐอเมริกาและมูลนิธิเอเชีย แม้แต่ท่านพุทธทาสภิกขุ ก็เคยได้รับการขอรับรองจาก USIS ให้ร่วมมือต่อต้านคอมมิวนิสต์ แต่ท่านปฏิเสธโดยบอกว่าท่านกลัวเกลสมากกว่ากลัวคอมมิวนิสต์^{๓๓} ในสมัยนั้นพระสงฆ์ได้มีบทบาทเพื่อตอบสนองรัฐในโครงการต่างๆ มากมาย อาทิ โครงการพัฒนาชนบท โครงการยกระดับศีลธรรมและศรัทธาในพุทธศาสนาที่ดำเนินการโดยพระธรรมทูต และโครงการเผยแพร่พระพุทธศาสนาในหมู่ชาวเขาที่ดำเนินการโดยพระธรรมจาริก โครงการเหล่านี้นอกจากมีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาและส่งเสริมคุณธรรมแล้ว ยังมีวัตถุประสงค์สำคัญที่แฝงอยู่คือเพื่อป้องกันและต่อต้านคอมมิวนิสต์รัฐบาลได้ใช้โครงการเหล่านี้เป็นเครื่องมือสำคัญในการทำ

สงครามจิตวิทยา ต่อสู้กับการขยายตัวของคอมมิวนิสต์^{๓๔} แต่ทว่าแม้มิได้กล่าวถึงบทบาทของพระธรรมจาริกเหล่านี้ ก็ยังได้กล่าวถึงบทบาทของพระสงฆ์ที่สนับสนุนรัฐในการต่อต้านคอมมิวนิสต์บ้างแล้ว คือบทบาทของกิตติวุฑโฒภิกขุ ดังที่กล่าวข้างต้น

นอกจากนี้ ประเด็นที่เกี่ยวกับการเลือกตั้งที่ปรากฏว่าได้มีพระสงฆ์เข้าไปเกี่ยวข้อง เช่นเป็นผู้ชี้แนะประชาชนให้เลือกผู้สมัครบางคน หรือพรรคการเมืองบางพรรค หรือกรณีที่พระสงฆ์ทำตนเป็นหัวคะแนนให้นักการเมือง ซึ่งตามความเห็นของนักคิดนักวิชาการที่ได้ยกมานั้นเห็นว่าไม่เหมาะสม ก็มีได้นำมาเป็นกรณีตัวอย่างให้เห็นว่าพระสงฆ์ทำอะไรบ้างในการชี้แนะหรือการเป็นหัวคะแนนนั้น ประเด็นนี้อาจโยงไปถึงประเด็นสิทธิในการลงคะแนนเสียงเลือกตั้งซึ่งพระสงฆ์บางส่วนเห็นว่าตนควรจะมีสิทธินั้นด้วย รวมทั้งประเด็นการบัญญัติให้พุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติในรัฐธรรมนูญ ซึ่งหลายฝ่ายเห็นว่าควรมีการบัญญัติไว้ ขณะเดียวกันก็มีหลายฝ่ายที่ไม่ต้องการให้มีการบัญญัติไว้ และในที่สุดประเด็นนี้ก็มิได้ถูกนำไปบัญญัติไว้ในร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ที่ร่างโดยสภาร่างรัฐธรรมนูญ ประเด็นเหล่านี้เป็นเรื่องที่เกินขอบข่ายของการศึกษาวิจัยนี้ คงต้องเป็นเรื่องที่จะต้องมีการศึกษาค้นคว้ากันต่อไปในอนาคต

ผู้เขียนเชื่อว่าหากพระสงฆ์ต้องการมีพลังทางการเมือง พระสงฆ์ก็สามารถทำได้โดยไม่จำเป็นต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับการเมืองโดยตรง พระสงฆ์ควรศึกษารธรรมและสังคมให้เข้าใจอย่างลึกซึ้ง ทำงานร่วมกับพระสงฆ์ด้วยกันเอง ร่วมมือกับรัฐและสังคมเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม โดยพระสงฆ์จะต้องมีเครือข่ายการเรียนรู้และการทำงานร่วมกัน สามารถรวมพลังเพื่อผลักดันสิ่งที่ต้องการให้แก่สังคมด้วย วิธีการแห่งปัญญาและโดยสันติวิธีได้ โดยที่การแสดงบทบาทอย่างไรก็ตามของพระสงฆ์ จะต้องเป็นไปตามพุทธพจน์ที่ว่า

“ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงจาริกไป เพื่อ
เกื้อกูลแก่ชนหมู่มาก เพื่อความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่อ
อนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลเพื่อความสุขแก่
เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย...” ^{๙๕}

เมื่อเป็นเช่นนี้ บทบาทของพระสงฆ์ไม่ว่าจะเป็น
บทบาททางการเมืองหรือบทบาทอื่นใดก็ตาม ย่อมจะ
เป็นบทบาทที่สร้างสรรคความสงบสุขต่อสังคมทั้งมวล
ตลอดไป

การอ้างอิง

๑. J. Roland Pennock & Devid G. Smith, *Political Science* (New York : The Macmillan Company, 1964), p. ๑, อ้างใน ณรงค์ สิ้นสวัสดิ์, *การเมืองไทย : การวิเคราะห์เชิงจิตวิทยา* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อเรียนแทลสกลา, ๒๕๓๙), หน้า ๒
๒. พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต), *ธรรมานุชิต* (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๑๘-๒๓
๓. เพิ่งอ้าง, หน้า ๑๕-๑๗
๔. มหาวิทยาลัย ปาจิตติยกันท์ อเจลกวิคค์ ๒/๓๑๑-๓๒๕/๒๖๓-๒๖๔ ใน มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, *พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาร* เล่มที่ ๒ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๓), หน้า ๒๖๓-๒๖๔
๕. มหาวิทยาลัย มหาชินธะ ราชภววัตถุ, เพิ่งอ้าง, เล่มที่ ๔, หน้า ๑๐๖-๑๐๗
๖. พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), *รู้จักพระพุทธศาสนาถึงเวลาชำระล้างหรือยัง* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๗), หน้า ๖-๗
๗. เพิ่งอ้าง, หน้า ๓
๘. เพิ่งอ้าง, หน้า ๕-๖
๙. John a. Mcconnell, "The Rohini Conflict and the Buddha's Intervention", ใน *RADICAL CONSERVATISM* (Bangkok : The Sathirakoses-Nagapradipa Foundation, 1990), pp. 200-207
๑๐. มหาวิทยาลัยราชวิทยาลัย, *ธมมปทกชกกา* (คติโย ภาค) (กรุงเทพฯ : มหามกุฏฯ, ๒๕๓๒), หน้า ๒๑-๒๓
๑๑. มหาวิทยาลัย มหาชินธะ, *ราชภววัตถุ*, มหาจุฬาร, เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๙-๑๒๑
๑๒. ดูรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน *อรรถกถาธรรมบท ภาค ๑* เรื่องพระนันทเถระ
๑๓. มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ อังคิลมาลสูตร, อ้างใน สุชีพ ปุญญานุภาพ, *พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน* (กรุงเทพฯ : มหามกุฏฯ, ๒๕๓๗), หน้า ๔๔๖
๑๔. คณาจารย์แห่งโรงพิมพ์เสียงเสียง, *อนุพุทธประวัติ ๘๐ องค์ ฉบับมาตรฐาน* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เสียงเสียง, ๒๕๓๖), หน้า ๕๘
๑๕. เพิ่งอ้าง, หน้า ๑๕๔-๑๕๕
๑๖. สุชีพ ปุญญานุภาพ, อ้างแล้ว, หน้า ๓๔๑
๑๗. คณาจารย์แห่งโรงพิมพ์เสียงเสียง, อ้างแล้ว, หน้า ๑๑๔-๑๑๕
๑๘. เรื่องราวของพระเทวทัต มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาหลายแห่ง เช่นในพระไตรปิฎกเล่มที่ ๗ จุลวรรค สังฆเภทขันธกะ และในอรรถกถาธรรมบทและอรรถกถาชาดกหลายแห่ง
๑๙. ดูเชิงอรรถที่ ๔
๒๐. สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานของสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง* (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๓๗

๒๑. พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), *พระพุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต* (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), หน้า ๗๓-๗๔
๒๒. บทบาทด้านนี้ได้จากข้อสรุปของลินชัย กระบวนแสง ใน *ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย* จัดพิมพ์โดยหน่วยงานศึกษานโยบายและการฝึกหัดครู พ.ศ. ๒๕๑๙
๒๓. พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), *พระกับปามิปัญหาอะไร* (กรุงเทพฯ : โครงการรวนาพิทักษ์, ๒๕๓๕), หน้า ๒๓-๒๖
๒๔. สุภาพรณ ณ บางช้าง, อ้างแล้ว, หน้า ๖๓
๒๕. เพ็งอ้ง, หน้า ๖๕
๒๖. พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), *พุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต*, หน้า ๑๑๔
๒๗. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (พิมพ์ในงานศพนายได้ตั้งพระประกาศ, ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิริพร, ๒๕๒๑) อ้างถึงใน สุนัย เศรษฐบุญสร้าง, *อุดมการณ์ทางสังคมในพุทธศาสนาตามแนวคิดของสำนักสันติอโศก* (กรุงเทพฯ : บริษัทฟ้าอภัยจำกัด, ๒๕๓๔), หน้า ๒๒๔-๒๒๕
๒๘. นิธิ เอียวศรีวงศ์, *การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี*, (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๖), หน้า ๑๙๕-๒๐๐
๒๙. ชัย บัญชร, *สมเด็จพระพุทธมหาราช (โต พรหมรังสี)* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ปัญญาไทย, ไม่ระบุปีที่พิมพ์), หน้า ๒๔-๒๕
๓๐. วุฒิชัย มูลศิลป์, *การปฏิรูปการศึกษาไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ : บริษัทโรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๙) หน้า ๙๒-๙๔
๓๑. ผาสก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, *เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ*, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ตรัสวิน, ๒๕๓๙), หน้า ๑๒๕-๑๒๖
๓๒. ดูรายละเอียดเกี่ยวกับขบถผู้มีบุญได้ในบทความทางวิชาการเรื่อง “เจ้าผู้มีบุญหนองหมากแก้ว” และ “อุดมการณ์ขบถผู้มีบุญอีสาน” ใน จักรทิพย์ นากสุภา, *วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม* (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔) หน้า ๙๙-๑๒๓ และหน้า ๑๒๗-๑๖๕ ตามลำดับ
๓๓. สมบูรณ์ สุขสำราญ, *พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคม* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗) หน้า ๘๖-๘๗
๓๔. เพ็งอ้ง, หน้า ๙๙-๑๐๕
๓๕. เพ็งอ้ง, หน้า ๑๐๙-๑๑๐
๓๖. Majar-Leena Heikkila-Horn, *Buddhism with Open Eyes : Belief and Practice of Santi Asoke* (Bangkok : Fah Apai Co., Ltd., 1997), p. 84
๓๗. Ibid., p. 83
๓๘. วิทยา สุจริตธนาภิรักษ์, “การเมืองไทย หลัง ๒๔๗๕” ใน สุภรัตน์ เลิศพานิชย์กุล และคณะ, *เอกสารการสอนชุดวิชาประวัติศาสตร์ไทย หน่วยที่ ๙-๑๕* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, ๒๕๓๔), หน้า ๕๔๕-๕๔๖
๓๙. สมบูรณ์ สุขสำราญ, อ้างแล้ว, หน้า ๑๑๑
๔๐. Ibid., p. 10
๔๑. ผาสก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, อ้างแล้ว, หน้า ๖๔๐
๔๒. Ibid., p. 10
๔๓. พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), *กรณีสันติอโศก* (กรุงเทพฯ : สมาคมศิษย์เก่ามหาจุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๓๗ และ ๔๑
๔๔. ผาสก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์, อ้างแล้ว, หน้า ๖๔๑
๔๕. Ibid., p. 13

๔๖. พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), แรงจูงใจในการเขียนกรณีสันติอโศก (กรุงเทพฯ : คณะพุทธบริษัท, ๒๕๓๒), หน้า ๓.
๔๗. เชนวิทยานิพนธ์เรื่อง "อุดมการณ์ทางการเมืองในพุทธศาสนา ศึกษากรณีแนวคิดของสันติอโศก" ของสุนัย เศรษฐ์บุญสร้าง และวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกเรื่อง "Santi Asoke Buddhism and Thai State Response" ของ Marjar-Leena Heikkila-Horn
๔๘. ส.ศิวรักษ์ (นามแฝง), ปัญหาและทางออกกรณีสันติอโศก (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา, ๒๕๓๒), หน้า (๑)
๔๙. Ibid., p. 88
๕๐. สรกล อดุลยานนท์ (บรรณาธิการ), เบื้องหลังข่าวคดีประวัติศาสตร์ 'เสียสองบ้านหูน' (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๖), หน้า ๕๘
๕๑. เพ็งอ้าง, หน้า ๑๐๓-๑๐๔
๕๒. มติชนรายสัปดาห์, "แหวกกลดธรรมกาย" พุทธพาณิชย์หรือทางสู่นิพพาน, ปีที่ ๘ ฉบับที่ ๓๒๑ ๒๖ ตุลาคม ๒๕๒๙ หน้า ๑๒-๑๖ อ้างถึงใน คณินันท์ จันทบุตร, สถานะและบทบาทของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : กลุ่มประสานงานศาสนาเพื่อสังคม, ๒๕๓๒), หน้า ๑๗๐-๑๗๑
๕๓. ฮาโรลด์ ลาสเวลล์ อ้างใน จักรกฤษณ์ จันทรดำ, รัฐศาสตร์เบื้องต้น (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๒๙), หน้า ๓
๕๔. เอส. เอส. วอลสัน, เพ้ออ้าง, หน้า ๕
๕๕. คณินันท์ จันทบุตร, การเคลื่อนไหวของพุทธสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๔ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๔), หน้า ๖๙-๗๐
๕๖. แสง อุดมศรี, การปกครองคณะสงฆ์ไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ไม่ระบุปีที่พิมพ์), หน้า ๑๔๓
๕๗. คณินันท์ จันทบุตร, การเคลื่อนไหวของพุทธสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๔, หน้า ๑๙๗-๒๑๗
๕๘. สุนัย เศรษฐ์บุญสร้าง, อ้างแล้ว, หน้า ๒๕๐-๒๕๑
๕๙. พุทธทาสภิกขุ, "การเมืองกับธรรมะ" ใน ไพโรจน์ อยู่นนทิย, ธรรมเทศนาถ้อยคำการเมือง (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สรวอยทอง, ๒๕๓๗), หน้า ๑๗-๒๖
๖๐. พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต), กรณีสันติอโศก, หน้า ๒๙-๓๐
๖๑. พระราชวรมุนี (ประยูร ปยุตโต), ชาวพุทธกับชะตากรรมของสังคม (กรุงเทพฯ : สมาคมศิษย์เก่ามหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๒๗), หน้า ๗๓
๖๒. พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตโต), "พระสงฆ์กับการเมือง" ใน พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตโต), จุดเปลี่ยนแห่งชีวิต (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๔), หน้า ๙๓-๙๔
๖๓. พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตโต), พุทธศาสนากับประชาธิปไตย (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา, ๒๕๓๕), หน้า ๒-๕
๖๔. พระมหาจรรยา สุทธิญาณ, "พุทธศาสนากับการเมือง" ใน พระมหาจรรยา สุทธิญาณ, ธรรมชำระการเมือง (กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ไม่ระบุปีที่พิมพ์), หน้า ๔๓-๕๒
๖๕. พระมหาสมชัย จินตโสมโก, "พระสงฆ์กับการเลือกตั้ง" ใน ไพโรจน์ อยู่นนทิย, อ้างแล้ว, หน้า ๑๐๑-๑๐๔
๖๖. ประเวศ วะสี, บทเรียนจาก ๑๘ พฤษภามหาวิปโยค กับบทฟื้นฟูบูรณะชาติบ้านเมือง (กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา, ๒๕๓๕), หน้า ๖๙-๗๑
๖๗. ส.ศิวรักษ์ (นามแฝง), คัมภีร์สองศาสนา (กรุงเทพฯ : ลายสือไทย, ๒๕๒๒), หน้า ๑๒๐-๑๒๑

๖๘. ส.ศิริรักษ์ (นามแฝง), พุทธทัศนะเพื่อการสร้างสรรค์สังคมใหม่ (กรุงเทพฯ : เทียนวรรณ, ๒๕๒๖), หน้า ๑๘๗
๖๙. ส.ศิริรักษ์ (นามแฝง), อ้างแล้ว, หน้า ๑๓๕-๑๔๒
๗๐. นิธิ เอียวศรีวงศ์, "อนาคตองค์กรสงฆ์" ใน เอกวิทย์ ณ ถลาง (บรรณาธิการ), มองอนาคตบทวิเคราะห์เพื่อปรับเปลี่ยนทิศทางสังคมไทย (กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา, ๒๕๓๖), หน้า ๑๔๓-๑๕๐
๗๑. สมบูรณ์ สุขสำราญ, พุทธศาสนากับความชอบธรรมทางการเมือง (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๓๒-๓๓
๗๒. สุนัย เศรษฐบุญสร้าง, อ้างแล้ว, หน้า ๘๒-๘๓
๗๓. พุทธทาสภิกขุ, เล่าไว้เมื่อวัยสนธยา (สัมภาษณ์โดยพระประชา ปสนุนธโม) (กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกมลคีมทอง, ๒๕๓๕), หน้า ๓๓๘
๗๔. อภิชัย พันธเสน, พัฒนาการชนบทไทย สมัยและมรรค ตอนที่ ๓ ความหวัง ทางออก และทางเลือกใหม่ (กรุงเทพฯ : มูลนิธิปัญญา, ๒๕๓๙), หน้า ๒๑๒-๒๑๓
๗๕. มหาวัคค์ มหาขันธกะ มารกถา, อ้างแล้ว, เล่มที่ ๔ หน้า ๒๗ แปลจากพระบาลีว่า "จรต ภิกขเว จาริกิ พุทธนินิตาย พุทธนุสสาย โลกานุกมปาย อตถาย นิตาย สุขาย เทวมนุสสานิ"

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- คณาจารย์แห่งโรงพิมพ์เลียงเชียง. อนุพุทธประวัติ ๘๐ องค์ ฉบับมาตรฐาน. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๓๖.
- คณินันต์ จันทบุตร. การเคลื่อนไหวของพุทธสงฆ์ไทยรุ่นแรก พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๘๔. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๘.
- คณินันต์ จันทบุตร. สถานะและบทบาทของพระพุทธศาสนาในประเทศไทย. กรุงเทพฯ : กลุ่มประสานงานศาสนาเพื่อสังคม, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.
- จักรกฤษณ์ จันทร์ดำ. รัฐศาสตร์เบื้องต้น. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๙.
- จำนงค์ ทองประเสริฐ. พระพุทธศาสนากับการเมืองและสังคม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แพรวพิทยา, ๒๕๒๐.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
- ชัย บัญชร. สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (โต พรหมรังสี). กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ปัญญาไทย, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.
- ณรงค์ สิ้นสวัสดิ์. การเมืองไทย : การวิเคราะห์เชิงจิตวิทยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ออเรียนแทลสโกล่า, ๒๕๓๙.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๖.
- ประเวศ วะสี. บทเรียนจาก ๑๘ พฤษภามหาวิปโยค กับบทฟื้นฟูบูรณะชาติบ้านเมือง. กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา, ๒๕๓๕.
- ปรีชา ช้างขวัญยืน. ความคิดทางการเมืองของท่านพุทธทาสภิกขุ. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๘.
- ปรีชา ช้างขวัญยืน. วรรณกรรมทางการเมืองของพระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : โครงการตำรา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๐.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร และคริส เบเคอร์. เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเก่า. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ทรวิชัย, ๒๕๓๙.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). กรณีสันติโคก. กรุงเทพฯ : สมาคมศิษย์เก่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๑.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). ธรรมานุชิต. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). พระกับปามีปัญหาอะไร. กรุงเทพฯ : โครงการรณานพิทักษ์, ๒๕๓๕.

พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต). พระพุทธศาสนากับการศึกษาในอดีต. กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓.
 พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต). พุทธศาสนากับสังคมไทย. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกลดคิมทอง, ๒๕๓๒.
 พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต). แรงจูงใจในการเขียนกรณีสั้นคือโลก. กรุงเทพฯ : คณะพุทธบริษัท, ๒๕๓๒.
 พระธรรมปิฎก (ประยูร ปยุตโต). รู้กับพระพุทธศาสนาถึงเวลาชำระล้างหรือยัง. กรุงเทพฯ : มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๗.
 พระมหาจรรยา สุทธิวัฒโน. ธรรมะชำระการเมือง. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.
 พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). จุดเปลี่ยนแห่งชีวิต. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา, ๒๕๓๘.
 พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). พุทธศาสนากับประชาธิปไตย. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา, ๒๕๓๕.
 พระราชวรมนี (ประยูร ปยุตโต). ชาวพุทธกับชะตากรรมของสังคม. กรุงเทพฯ : สมาคมศิษย์เก่ามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,

๒๕๒๗.

พระราชวรมนี (ประยูร ปยุตโต). สถาบันสงฆ์กับสังคมไทย. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกลดคิมทอง, ๒๕๒๗.
 พุทธศาสนิก. เล่าไว้เมื่อวันสงฆา. (สัมภาษณ์โดยพระประชา ปสนนธฺโม). กรุงเทพฯ : มูลนิธิโกลดคิมทอง, ๒๕๓๖.
 ไพโรจน์ อยู่มนเตียร. ธรรมเทศนาถ้อยคำการเมือง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้อยทอง, ๒๕๓๗.
 วุฒิชัย มูลศิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : บริษัทสำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๘.

ส.ศิวรักษ์ (นามแฝง). ค้นช่องส่องศาสนา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ลายสือไทย, ๒๕๒๒.
 ส.ศิวรักษ์ (นามแฝง). ปัญหาและทางออกกรณีสั้นคือโลก. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา, ๒๕๓๒.
 ส.ศิวรักษ์ (นามแฝง). พุทธทัศนะเพื่อการสร้างสรรค์สังคมใหม่. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เทียนวรรณ, ๒๕๒๖.
 สมบูรณ์ สุขสำราญ. พุทธศาสนากับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและสังคม. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗.
 สมบูรณ์ สุขสำราญ. พุทธศาสนากับความชอบธรรมทางการเมือง. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๔.
 สรภก อุตฺตยานนท์ (บรรณาธิการ). เบื้องหลังข่าวคดีประวัติศาสตร์ "เสียสองปันนุ". กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มติชน, ๒๕๓๖.
 สันชัย กระบวนแสง. ประวัติศาสตร์สมัยสุโขทัย. กรุงเทพฯ : หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู, ๒๕๑๘.
 สุชีพ ปุญญานุภาพ. พระไตรปิฎกสำหรับประชาชน. กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.
 สุนัย เศรษฐบุญสร้าง. อุดมการณ์ทางสังคมในพุทธศาสนาตามแนวความคิดของสำนักสั้นคือโลก. กรุงเทพฯ : บริษัทฟ้าอภัย จำกัด, ๒๕๓๔.

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณมหาวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

แสวง อุดมศรี. การปกครองคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.
 อภิชาติ พันธเสน. พัฒนาชนบทไทย สมุทัยและมรรค ตอนที่ ๓ ความหวัง ทางออก และทางเลือกใหม่. กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา, ๒๕๓๘.

เอกวิทย์ ณ ถลาง (บรรณาธิการ). มองอนาคต บทวิเคราะห์เพื่อปรับเปลี่ยนทิศทางการสังคมไทย. กรุงเทพฯ : มูลนิธิภูมิปัญญา, ๒๕๓๖.

ภาษาบาลี

พระไตรปิฎก

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาร เล่มที่ ๒. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๓.
 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาร เล่มที่ ๔. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๑๔.
 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาร เล่มที่ ๗. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.
 มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาร เล่มที่ ๑๐. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์การศาสนา, ไม่ระบุปีที่พิมพ์.

อรรถกถา

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ (ปวอ. ภาโค). กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, ๒๕๓๐.

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์ (ปวอ. ภาโค). กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์, ๒๕๓๒.

ภาษาอังกฤษ

Heikkila-Horn, Marja-Leena, *Buddhism with Open Eyes : Belief and Practice of Santi Asoke*. Bangkok : Fah Apai Co., Ltd., 1997.

Sivaraksa, Sulak (Chairman of Editorial Board), *Radical Conservatism*. Bangkok : The Satirakoses-Nagapradipa Foundation, 1990.

Suksamran, Somboon. *Buddhism and Political Legitimacy*. Bangkok : Chulalongkorn University, 1993.